

II. Meşrutiyet'in İlanı Üzerine Bazı Düşünceler: Darbe mi? Devrim mi?

Some Thoughts on the Proclamation of Second Constitution: A Coup d'état or a Revolution?

*Suat Zeyrek**

Özet

Makedonya meselesi Balkanlardaki siyasi ortamı gergin bir hale getirdiği için iç ve dış gelişmeler Osmanlı Devleti'nin zayıflığını ortaya çıkarmıştı. Batılı devletler Balkanlarda üstünlük rekabetine girişince İttihat ve Terakki Cemiyet bundan tedirgin olmaya başlamıştı. İTC gelişmeler karşısında II. Abdülhamid'i fazlaca teslimiyetçi bularak ona karşı aktif bir mücadele içine girmiş, ancak ülkenin sorunlarını ve dış politikayı ciddi analiz etmeden ve yeterli tecrübeye sahip olmadan harekete geçmişlerdi. Ellerinde bir program ve ıslahat projesi yoktu. Akıntıya kapılarak, İngiliz-Rus yakınlaşmasını dikkate almadan, üye sayılarının Makedonya'da 2000'i geçmesi üzerine eylem planları yapmaya başladılar. 3. Ordu'nun subayları harekete geçmişlerdi. Dağlara çıkarak isyan bayrağı açan subaylar doğrudan II. Abdülhamid'i hedef alarak, azınlıkları yanlarına almışlar, Rumeli'deki konsolosların desteği ile fiili bir baskı oluşturmuşlardı. Hürriyeti geri alalım parolasıyla hareket eden isyan grubu içinde üretici sınıfın temsilcileri olmayıp sadece asker-sivil devletten beslenen bürokratik bir sınıfın eylemini çağrıştırmaktadır. Firzovik'te toplanan geniş katılımlı toplantıyla amacı farklı gösterilerek Yıldız endişeye düşürülmüştür. Çünkü Arnavutlar Kosova'nın Avusturya tarafından işgal edileceği haberleri üzerine Firzovik'te toplanmışlardı. Miralay Galip Bey, bu toplantıyı meşrutiyet yanlısı bir toplantı gibi yönlendirmesiyle İstanbul endişeye kapılmıştı. Bu nedenle meşrutiyet geniş tabanlı bir hareketten uzak olduğu için sürekli tartışma konusu olmaktadır. Bu makalede somut veriler ışığında bazı sabit fikirler revize edilmek istenmiştir. Bu darbe mi, devrim mi?

Anahtar Kelimeler: Makedonya, Balkanlar, Meşrutiyet, İttihat ve Terakki, Darbe, II. Abdülhamid.

* Dr., İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, szeyrek92@hotmail.com.

Abstract

Political climate in the Balkans became tense over the Macedonia question and recent political developments exposed the weakness of the Ottoman state. The CUP leadership worried about the struggle among the Western Powers in the Balkans. The CUP criticized Abdulhamid II of being passive against the Western Powers and raised their opposition against him, yet they lacked experience and failed to analyze ongoing political developments. They did not have a clear program, nor did they offer a reform project. Ignoring Anglo-Russian rapprochement, relying on the increasing number of their members in Macedonia, they set up a secret plan against Abdulhamid II. Colonels in the third brigade rose in revolt against Abdulhamid II and, with the support of minorities and the Consulates in Rumelia, increased the pressure on the Sultan. They demanded more freedom, but had no backing from the middle-class and merchants; their movement relied on military-bureaucratic class. The meeting in Firzovik was misrepresented to the Yıldız Palace and the Sultan worried about the meeting; Miralay Galip Bey narrated that the protest of Albanians was pro-constitutional (meşrutiyet) whereas the Albanians had gathered to protest the possibility of Austrian invasion of Kosovo. The constitution movement did not have popular backing, thus it was always a debatable issue. Relying on primary sources this article attempts to revise some conventions on this issue. Is it a coup or revolution?

Keywords: Macedonia, the Balkans, the Constitution, the Committee of Union and Progress, revolution, II. Abdulhamid.

Giriş

Jön Türk hareketinin ilk örgütlü muhalefetinin doğduğu 1889'da, kurucularının kimliklerine ve temasta buldukları gizli örgütlere, etkilendikleri düşünce kaynaklarına baktığımızda dış destekli ve sadece iktidarı değiştirmeye dönük bir organizasyon olduğu hemen görülüyordu. Nitekim Paris I. Jön Türk Kongresi'nde yabancı devletlerin müdahalesini davetle iktidara çeki düzen verme ve II. Abdülhamid'e karşı güç birliği etme fikri ekseriyetle kabul edilmişti.¹ Lord Acton, "1789 fikirlerinin özünü, hükümler iktidarın sınırlanması değil, aracı iktidarların kaldırılmasıdır" demesine rağmen oradan alınan ilham farklıydı.²

Katı bir pozitivist olan Ahmet Rıza Bey pozitivist takvime göre tarihlendirdiği³ dergisi Meşveret'te bir makale yayınlarken bizim düsturumuz:

¹ Ahmet Bedevi Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, Tan Matbaası, İstanbul 1945, s. 152.

² Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara 1984, s.129.

³ Bu takvim 1 Ocak 1789 tarihini başlangıç olarak kabul ederek, Auguste Comte'un önemli saydığı kimselerin isimlerini aylara, haftalara ve günlere vermektedir. *Meşveret*'in

“*nizam ve ilerlemedir*” diyordu.⁴ Aynı Ahmet Rıza, ism-i celali ve Hazret-i Peygamberin zikrinde kullanılan ihtiram cümlesini Meşveret’e koymayı kabul etmemişti.⁵ Ahmet Rıza, pozitivistlerin lideri olan Comte’un “*ordre et progrès*” ilkesine hem bağlı kalmış hem de bunun “*Nizam ve Terakki*” olarak çevrilmesini istemişti. Fakat cemiyet üyelerinin “*ittihat*” kelimesinin muhafazası yolundaki ısrarları üzerine örgütün yeni ismi İttihat ve Terakki Cemiyeti olmuştu.⁶ İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC), padişahın politikalarından memnun olmayan subay ve memurları toplayarak etkin bir muhalefetle iktidarı öncelikle zayıf düşürerek kanun-i esasiyi tekrar yürürlüğe koymaktı. Cemiyetin bir kanadı ise padişahı devirmenin peşindeydi. Bazı Cemiyet üyeleri ise en azından iktidarı devirmek ile köklü bir reform yapmak arasında bir ikilem içinde idiler. Reform yapılırsa Türk unsuru kaybedecek; reform yapılmazsa muhtemelen Türkiye elden gidecekti. Bu yüzden memleketin hoşnutsuz unsurları sistem içine çekilmeye çalışıldı. İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC)’nin hoşnutsuz unsurları yönetime katarak dağılmayı nispeten durdurma konusundaki samimiyetleri tartışmalı olmakla beraber bu unsurları iktidarı devirmek için kullanmak isteği daha ön planda gözükmektedir.

Jön Türkler, 1905 yılına kadar hedeflerini gerçekleştirmede zorlansa da bundan sonra meydana gelen iç ve dış gelişmelerin yeniden cesaretlerini artırdığı söylenebilir. Bunların başında Rus-Japon savaşı gelir. Bu savaş Türkiye’de bütün teferruatıyla pek büyük bir merakla takip edilmiş ve bütün Türkler, Rusların mağlubiyetini beklemişlerdi.⁷ Batılı olmayan bir güç olan Japonya’nın bir Avrupa

ilk 1-19 sayılarında bu takvim kullanılmıştır. İlk sayısında verilen tarih, “1 Kânûn-ı evvel 107”dir. Bu tarih Fransız ihtilalinin 106. yılına denk gelmektedir. 20. Sayıdan itibaren Miladî ve Hicrî takvim kullanılmıştır. *Meşveret*, 30. sayıdan sonra Fransızca yayına başlamıştı.

⁴ Ernest E. Ramsaur, *Jön Türkler 1908 İhtilalinin Doğuşu*, Pınar Yayınları, İstanbul 2004, s. 42-43; Andrew Mango, *Atatürk*, Sabah Yayınları, İstanbul 2000, s. 69.

⁵ Şerafettin Mağmumi, *Hakikat-i Hal*, Kostantiniyye, 1330, s. 14. Ş. Mağmumi’ye göre, Ahmet Rıza Bey, İngiliz Ali Bey diye tanınan bir zat ile Nemseli ecnebi bir kadının oğludur. Rıza ecnebi annesinden ne terbiye-i Osmaniye ne de vatan ve millete karşı muhabbet ve hamiyet almaksızın büyümüş ve kendini devamlı olarak vatan ve millete karşı yabancı hissetmiştir. (Balkan Savaşı başlar başlamaz tedavi için Türkiye’yi hemen terk etmesi oldukça manidardır) İslam’a karşı da devamlı bir hiss-i nefretle yetişmişti. Ahmet Rıza Bey Padişaha bir layiha vermesiyle meşhurdur. Fakat bu layihayı kendisi yazmamıştır. Bu layiha “İstikbal” muharriri Şefkati Bey ile (ismini vermediği) bir sahib-i hamiyet tarafından yazılmıştır. Ş. Mağmumi, *a.g.e.*, s. 11-14.

⁶ Lewis, *a.g.e.*, s. 196; Şükrü Hanioglu, “İttihat ve Terakki Cemiyeti”, *TDV, İslam Ansiklopedisi*, C.23, TDV Yayınları, İstanbul 2003, s. 477; Mango, *a.g.e.*, s. 69.

⁷ BOA. Y. PRK. ASK, Dosya no:225, Gömlek no:137. (18 Aralık 1904) Bunda Rusların Yunanlılara olan teveccühlerinin büyük etkisi olmuştu. Ancak buna karşı diplomatik olarak bir teşebbüste bulunulmamıştı. Buna rağmen Rusya’nın Mançurya’daki ordusuna bir Hilal-i Ahmer (Kızılay) heyeti gönderilmişti. Bu heyette dört hekim ve dokuz kadın

devleti olan Rusya'yı yenmesi ve isteklerini 1905 Eylül'ünde Rusya'ya kabul ettirmesiyle birlikte Rusya'da mutlakiyet sistemi çökmeye başladı. Çarlık rejimine düşman olan bütün zümreler Rus ordusunun yenilgisini Çarlık rejiminin zaafı olarak telakki ediyorlardı. Bu nedenle Rus çarı meşrutiyeti ilan etmek zorunda kalmıştı.⁸ Slav siyasetinin sekteye uğraması Bulgarların da olumsuz etkilenmesine neden olmuştu. Rusya'nın boşluğunu bu defa da Avusturya doldurmuştu.

Rusya'daki monarşik sistemin zayıflaması bu defa İran'da meşrutiyetçi arayışların hızlanmasına neden olmuş ve İran'da ilk meclis 1906 Ekim'inde açılmak zorunda kalmıştı.⁹ Bu gibi monarşik sistemlerin zayıflama işaretleri, Makedonya sorunundaki dış müdahalenin “adli murakabe” konusunu gündeme getirmesi II. Abdülhamid'in yanlış idaresinin bir sonucu olduğu düşüncesi iktidarı önce protesto etmek sonra da değiştirme konusunda muhaliflerin harekete geçmesine neden oldu. Zaten 1907 sonlarında Paris'te toplanan II. Jön Türk Kongresi bütün muhalifin fırkalarının birleştirilmesiyle sonuçlanmıştı. Ermeni Taşnak Cemiyeti, II. Abdülhamid'e karşı kuvvetlerini birleştirmek için ikinci bir teşebbüse girişmişti. Kongre, Paris'te bulunan Ahmet Rıza ve Prens Sabahattin'in katılımıyla toplanmış, Prens Sabahattin başkan seçilmişti. “Osmanlı Muhalifin Fırkaları Kongresi” de denilen bu kongrede çok önemli ve etkin kararlar alındı. “*Felaketlere sebebiyet veren bir usul-i idareyi derhal ve ber ne vasıta ile olursa olsun yıkmak elzemdir*”, düsturuyla hareket eden kongre, muhalefetin şeklinin ve sınırlarının neler olabileceğini de görüşerek çok önemli kararlar aldı:

1. Sultan II. Abdülhamid'i tahttan ferâğata zorlamak
2. İdare-i hâzıranın esasen tebdili
3. Usul-i meşveret ve meşrutiyetin tesisi¹⁰.

İkinci Jön Türk Kongresi'ne katılanlar, kendilerini ihtilale sevk eden sebep olarak mevcut hükümetin cinayetlerini gerekçe göstermişlerdi. Bunun için mücadeleye hazır olduğunu ilan eden kongre halka da bazı tavsiyelerde bulunmuştur. Bunlar:

hizmetçi vardı. Diğer taraftan Rusya'nın Yunan ordusunda hem etkili hem de çok sayıda efradı vardı.

⁸ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, C.I/I, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara 1991, s. 203-206; Sina Akşin, “Siyasal Tarih (1789–1908)”, *Türkiye Tarihi*, C.3, Cem Yayınevi, İstanbul 1997, s. 177; Lewis, *a.g.e.*, s. 204; Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi*, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara 1993, s. 378.

⁹ Bayur, *TİT*, I/ I, s. 355. İran'da ilk meclisin açılmasıyla milli hareketlerin artması Rusları endişeye düşürmüştü. Ruslar, Rus menfaatlerini himaye bahanesiyle 1908'de İran milli meclisini topa tutarak dağıttılar ve Ruslara uygun bir rejim kurulmasını sağladılar. Bkz. Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 407.

¹⁰ Kuran, *a.g.e.*, 238-242; Ramsaur, *a.g.e.*, s. 168-169; Bayur, *TİT*, I/ I, s. 385-400.

1. Hükümetin ef'âl ve harekâtına karşı silah ile mukavemet,
2. Hükümet-i hâzıraya vergi vermemek,
3. Ordu içinde propagandanın yaygınlaştırılması,
4. Gerektiği takdirde topyekûn isyana kalkışmak,
5. Polis ve hükümet memurlarının tatil-i meşguliyeti idi.

Bütün mazlumların hepsi azmederse yakında II. Abdülhamid'in ortadan kalkacağı, iktidarının yıkılmaya yüz tutmuş bir duvar gibi olduğu ifade edilmişti.¹¹ Bundan sonra Jön Türk grupları içinde Makedonya'yı faaliyet merkezi haline getiren cemiyet, bu bölgedeki çeşitli unsurlara mensup komite ve çetelerle temasa geçti ve bunların bir bölümüyle anlaşma zemini bulurken diğerlerini de gerçekleştireceği ihtilal sırasında eylemlerini durdurması konusunda uyardı.¹² İTC, paramiliter örgütler de kurarak etkin ve vurucu bir güç olma yolunda ilerliyordu. İktidarın yakında İttihat ve Terakki'ye geçeceği şeklinde haberler yapıp taraftar kazanmak ve özellikle de çekinik olan zabitleri etkilemeye çalışıyorlardı. Yoğun bir kara propaganda yürütülüyordu. Türkçe ve Fransızca dillerinde neşredilen gazete ve risalelerle iktidar hedef alınıyordu.

Girit Adası'nın durumuyla ilgili belirsizlik abartılarak, adanın padişah tarafından Yunanlılara verildiği haberleri yayılıyordu. İhtilalci birkaç Jön Türk'ten biri olan Tunalı Hilmi Bey'in yazdığı *Hutbe*'ler cemiyet tarafından dağıtmaya başlamıştı. Bu *Hutbe*'ler, fikrî değerden tamamen yoksun olup heyecan ve tahrik amaçlıydı. "Bu millet askerlik sayesinde büyü müştür" temasını işleyen bir propaganda Askeri Tıbbiyeli Jön Türklerin istedikleri türden bir propagandaydı.

*"Asker!. Ey Gaziler... Arş... Hükümet konaklarına dolunuz, Yıldız'ın altını üstüne getiriniz. Ondan yana saçan yürekleri öldürünüz. Münafikları, casusları, rüşvetçi memurları hep gebertiniz"*¹³

gibi kışkırtıcı aynı zamanda üslubu seviyesiz yazılardı. Girit'le ilgili başka bir hutbede de "Ey gafil insanlar... Ne duruyorsunuz, ey saf yürekli mahlûklar... Haberiniz var mı? Girit gitti"¹⁴ diyerek hakaret etmekte hem de çelişkili yazıları ile halk üzerinde etkili olmaktadır. Diğer bir ihtilalci Jön Türk de Prens Sabahattin'di. "Rumeli'deki Vatandaşlarımızın Bir Davet" başlıklı makalesinde Tunalı Hilmi Bey'den geri kalmıyordu:

¹¹ Kuran, *a.g.e.*, 242; Ramsaur, *a.g.e.*, s. 168-169.

¹² Hanioglu, *a.g.m.*, C.23, s. 480.

¹³ Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, İletişim Yayınları, İstanbul 2006, s. 145-146; Bayur, *TİT*, I/ I, s. 326.

¹⁴ Bayur, *TİT*, I/ I, s. 326-327.

“Vilayet-i Selâse'nin de Rumeli-i Şark ile Girit gibi elimizden çıkmasını rezil bir meskenetle mi seyretmeli? Müslümanların Makedonya'da ekseriyet teşkil ettikleri yerlerde bile ekalliyette kalmaya çalışıyoruz. Şüphesiz bunun sebebi, idaremiiz dünyanın en rezil, en alçak mahlûkların elinde”¹⁵

diyerek Rumelili Müslüman ahaliye cesaret veriyordu.

İTC, dinsel propaganda ile halkın dini duygularını etkilemeyi de ihmal etmiyordu. Dini duygular ve dinsel terminolojiyi kullanarak aslında padişahın şahsında Hilafet makamını küçük düşürücü ve etkisizleştirici bir politika takip ediliyordu. II. Abdülhamid'in kendinden önceki padişahlardan farklı olarak Hilafet nüfuzunu bilhassa İngiliz emperyalizmine karşı manevi bir kuvvet olarak kullandığı dikkate alınırsa bu konu daha iyi anlaşılacaktır. İTC, “Ulemayı Din-i İslam'a Davet-i Şeriyye” adıyla hazırlanan 16 sayfalık küçük bir kitapçıkla önce ulemanın “İdare-i hazranın yegâne maksadı evvela ulema-i İslamı halkın nazarı itibarından düşürmek idi”¹⁶ denilerek iktidar karşısı cepheye bulunmasının önu açılıyordu. II. Abdülhamid, Diyanet-i Muhammediye'nin, din-i mübînin yaşanamamasında, meşveretin uygulanmamasında, Müslümanların sahipsiz kalmasında tek suçlu olarak gösterilmeye çalışılıyordu. Öylesine suçlamalar yapılıyordu ki, Kazan Müslümanlarından bir yetkili Rusların kütüb-i diniyeye verdikleri zararları beyan ile halifeden yardım talebiyle İstanbul'a gelmiş ve gördüklerini “Halife, Moskof'tan beter olarak ahkâm-ı diniyyeye tecaviiz ediyor. Nafîle vakit zayi etmeyiniz. Bu kapıda öyle şeylere önem veren yoktur” diyerek ilan ediyordu.¹⁷ Londra'da Kuran'ın bazı bölümlerinin tahrif edildiğine dair şayialar çıkmıştı. Bunlar gazetelerde tekzip edildiği halde bilahare Hindistan Müslümanları Komitesi reisi ve bazı azası tarafından yazılan bir mektup olduğu anlaşılımıştı. Buna cevap verme gereği bile duyulmamıştı.¹⁸

İttihat ve Terakki Cemiyeti, görünürde hükümdara karşı anayasal sistemi yeniden tesis etmek hakikatte ise iktidara yönelik her türlü fırsatı değerlendirmek için Rumeli topraklarında örgütlenmeyi hızlandırdı. Cemiyet, dört ya da beş kişilik hücreler halinde tipik bir İtalyan Mazzini-Karbonari teşkilatı modelinde örgütleniyordu.¹⁹ Selanik artık bir nifak yuvası haline gelmişti. İlk mason locası ve Sabetaycı cemaat okulları burada kurulmuştu.²⁰ İTC'nin Selanik grubu çoğu mason ve şehrin önde gelen her renkten kişilerinden oluşuyordu. Bunlar İtalyan obediyanına bağlı Macedonia Risorta ve

¹⁵ Prens Sabahattin, *Gönüllü Sürgünden Zorunlu Sürgüne*, (Haz. Mehmet Alkan), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007, s. 232-233.

¹⁶ Bayur, *TİT*, I/ I, s. 329.

¹⁷ Bayur, *TİT*, I/ I, s. 330.

¹⁸ *BOA. İ. HUS.*, Dosya no:3, Gömlek no:113. (14 Eylül 1892)

¹⁹ Ramsaur, *a.g.e.*, s. 141; Mevlüt Bozdemir, *Türk Ordusunun Tarihsel Kaynakları*, İstanbul 1982, s. 69.

²⁰ İlgaç Zorlu, *Evet Ben Selanikliyim*, Geyik Yayınları, İstanbul 2006, s. 194.

Fransız obediyanına bağlı Veritas isimli Mason localarından da büyük destek görüyordu.²¹ Kosova ve çevresinde Mason locaları tarafından ittihat klüpleri teşkil edilerek devlet aleyhine çalışmalar yaptıkları tespit edilmişti. Köpruce, Ohri ve Resne’de bazı zabitanın ahaliye telkinde buldukları görülmüştü.²² Rum ve Türk masonları Selanik’te birleşmişlerdi. Selanik başta olmak üzere bütün Makedonya’da merkezi hükümet denetimi kaybetmiş vaziyetteydi. Selanik için “Kâbe-i Hürriyet”, İstanbul için de “Kahpe Bizans” yakıştırmaları yapılmıştı.²³ Masonlar reisi Manuel Karasu başkanlığında toplanıp gizlice masonluğun neşrini yapıyorlardı. Toplantılara Yunan Konsolosluğu’nda bulunan tercümanlar da katılıyorlardı. Çok sayıda zabitan da mason locaları ile irtibat halindeydi. Bu locaların Rahmi Bey’in Belediye reisi tayin edilmesinde gayretleri olmuştu.²⁴ Nitekim 1908 Mayıs’ında İTC, çalışmalarını gizli olarak sürdürmekten vazgeçip Makedonya’daki duruma hâkim olmak üzere açığa çıkmayı düşünmeye başlamıştı. Selanik’te yapılan toplantıda, Avrupalı büyük devletlere cemiyetin varlığını ve nüfuzunu açıklamak kararı almıştı.²⁵

Makedonya Sorunu ve Meşrutiyet

Manastır, Selanik ve Kosova’dan oluşan Makedonya toprakları Ayastefanos Antlaşması’yla Bulgaristan’a verilmişse de Berlin Antlaşması’yla tekrar Osmanlı Devleti’ne iade edilmişti. Bulgaristan bunu unutmuyarak 1897’den itibaren yoğun bir tedhişçilik faaliyetine başlamış ve Makedonya Bulgaristan’ın “Emaret” olmasından sonra bir anarşi mıntıkası olmuştu. Bulgarların teşkil ettikleri komiteler diğer unsurlar aleyhine zarar vermeye başlamışlardı. 1902’den sonra diğer unsurların Sırlar ve Rumlar da çete hareketine girişmeleriyle Makedonya kargaşa ortamına sürüklenmişti.²⁶ Bu gibi kötü teşekküller Osmanlı hükümetinin ciddi tedbirler alamaması nedeniyle geniş bir alanı etkilemeye başlamıştı.²⁷ Makedonya sorunu böylece ortaya çıkmıştı. Bu sorunun çıkmasında Avusturya ve Rusya etkili olmuşlardı. Bu iki devlet Viyana

²¹ Gilles Veinstein, *Selanik 1850-1918*, İletişim Yayınları, İstanbul 1999, s. 244; Hanioglu, a.g.m., C.23, s. 480; Ramsaur, a.g.e., s. 148. II. Abdülhamid de, “*Mason Locaları, bütün takiplerimize rağmen İttihat ve Terakki’ye bağlı subayları harekete geçirince bu avare insanlar birer bayrak haline geldiler*” demektedir. Bkz. İsmet Bozdağ, *Abdülhamid’in Hatıra Defteri*, Kervan Yayınları, İstanbul 1975, s. 64.

²² *İSAM Arşivi*, Hüseyin Hilmi Paşa Evrakı, Dosya no:7, Gömlek no:409. (3 Temmuz 1908 tarihli mahrem ve acil şifreli telgraf) Bu arşiv bundan sonra, “İSAM Arşivi, HHPE” olarak kısaltılacaktır.

²³ Mithat Şükrü Bleda, *İmparatorluğun Çöküşü*, İstanbul 1979, s. 53.

²⁴ *İSAM Arşivi*, HHPE, Dosya no:4, Gömlek no:203. (7 Eylül 1907 tarihli Selanik Merkez Komutanı Kaymakam Nazım Bey’in Rumeli Müfettişliğine gönderdiği telgraf)

²⁵ Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İmge, Ankara 2009, s. 18.

²⁶ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C.IX, TTK, Ankara 2011, s. 23-24; Sina Akşin, *Jön Türkler*, s. 88-89.

²⁷ Kuran, a.g.e., 244-245.

ıslahat programını ortaya koydular daha sonra da bir ıslahat programı hazırladılar. Bunun adı Mürzsteg Planı'dır. 1903 Mürzsteg Planı ile Makedonya'da Avrupalı bir jandarma gücünün varlığına izin verilmişti. Rusya ile Avusturya daha sonra İstanbul'daki elçileri vasıtasıyla 15 Eylül 1907'de Makedonya için bir adliye ıslahat projesi hazırladılar. Osmanlı hükümeti buna karşı Mürzsteg antlaşması uyarınca adli ıslahata gerek olmadığını bildirdi. Bu arada İngiltere'de Makedonya sorununa müdahil olmaya başlamıştı. İngiltere 1908 başlarından itibaren de Makedonya işini aktif bir şekilde takip etmeye başladı.²⁸

3. Ordu'nun subayları Makedonya'ya gelen batılı ülkelerin subayları ile irtibat kurma imkânı bulmuşlardı.²⁹ Makedonya'da çıkan kargaşalar, Sırp, Bulgar ve Yunan çetelerinin Makedonya'yı kontrolümüzden çıkarma faaliyetleri de ve onlara engel olmak için alınan önlemler de İTC'nin harekete geçmesi için bir etken oldu. Makedonya'daki karışıklıkları etkisizleştirme Osmanlı Hükümeti'nin önceliği olduğu için olağanüstü yetkilerle Şemsi Paşa bölgeye gönderildi. Şemsi Paşa 18. Nizamiye Fırkasına komutan tayin edilmiş, kurmay başkanlığına da Fevzi Bey (Çakmak) getirilmişti. Makedonya'nın her tarafı kan ve ateş içinde çalkalanıyordu. Bulgarların bu bölgede başarıya ulaşması biraz da Arnavutların bilmeyerek yaptıkları yanlışlıklara bağlı olacağı için açık bir lisanla Fevzi Çakmak tarafından uyarılmış ve Arnavutların hükümet yanında yer alması sağlanmıştı.³⁰

Makedonya'daki Sırp, Bulgarlar ve Yunanlılar daha yoğun bir propaganda altında idiler. Konsololar da Makedonya'nın her tarafında çok aktif rol oynuyorlardı. Bir yandan panslavist politikalar Balkan eyaletlerindeki idari kargaşalıklarla birleşince³¹ bu bölge devletin kangren olmuş bir uzvu haline geldi. Makedonya meselesi denilen hastalık tam teşhis edilmediği gibi hükümet de çözüm olarak ibretlik cezalar veremekteydi. Bu da en çok Arnavutları rahatsız ediyordu.³² Bunun da etkisiyle Debre, Ergiri, Görice gibi bazı merkezlerde

²⁸ Sina Akşin, *Jön Türkler*, s. 119-120.

²⁹ Ramsaur, "Makedonya'daki jandarma gücünde yer alan Batılı subayların hemen hepsi İTC üyesi subaylarla irtibat halinde oldukları halde burunlarının dibindeki devrim şebekesinin işleyişi hakkında elle tutulur hiçbir bilgiye sahip olamamışlardır" demektedir. Bkz. *a.g.e.*, s. 159. Kaldı ki Sir Charles Eliot, "Türk Ordusu, devletin hedefleri doğrultusunda ortaya çıkmış bir kurum veya meslek grubu olmaktan ziyade Türk milletinin devlet olma karakterinin canlı ve tabii bir örneğidir" diyerek önemli bir tespiti olduğu halde Makedonya gibi bir coğrafyadaki Türk subaylarının faaliyetlerinin takip edilmemesi, yönlendirilmemesi ya da yardım ederek kontrol altına alınmalarını mümkün müdür.

³⁰ Süleyman Külçe, *Mareşal Fevzi Çakmak*, C.I, İstanbul, 1953, s. 27-28. Bu faaliyet Fevzi Bey'in ilk önemli başarılarından biri olmuştu.

³¹ Edward Engelhardt, *Tanzimat*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1976, s. 344.

³² H.Kazım Kadri, *Balkanlardan Hicaz İmparatorluğunun Tasfiyesi*, Pınar Yayınları, İstanbul 2003, s. 73-74.

Arnavut Başkım (İttihat) Cemiyeti üyeleri İttihatçılarla beraber harekete geçmişlerdi.

Rumeli tarafında bulunan komutanlar ve subaylar, zamanında terfi ve kıdem, muntazam maaş alamadıkları ve İstanbul'a durumun bildirilmediği, bir takım paşazadelerin komutan rütbesine yükseltilmeleri ile Rumeli Vilayetindeki bazı subaylar ve bunlar vasıtasıyla da birçok memur, ileri gelen halk İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne girmişti.³³ Bu arada Ermeniler de II. Abdülhamid engelini aşmak için Taşnaksutyun Komitesi'nin Sofya'daki kongresinde Makedonya İhtilal Komitesi ile birleşme kararı almış hatta bir ön protokol bile imzalamıştı.³⁴

Daha önce ifade edildiği üzere Avrupa'nın kral ve başbakanları, II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesi konusunda aynı düşünce içinde idiler. Bundan cesaret alan muhalif gruplar; Makedonya İhtilal çeteleri, Ermeniler, Bulgar, Sırp, Yunan ve diğer Balkan Komitaları, Siyonistler ve Jön Türkler ortak bir noktada birleşmişlerdi. Jön Türklere bir destekte Makedonya'nın istiklali için mücadele eden IMRO (BMPO) cemiyetinden gelmiş ve büyük yardım yapmışlardı.³⁵ İttihatçılar iktidara karşı harekete geçmek için bundan sonra çıkacak fırsatları değerlendireceklerdi 1907 yılı ortalarından itibaren Türkiye'de tarımsal üretimin kuraklık nedeniyle düşük çıkması, arka arkaya gelen iki kötü hasat ve kıtlık şartları ekonomik krizi derinleştiriyordu.³⁶ Vergilerin toplanmasındaki gecikmeler, Avrupalı bankerlere hemen ödenmesi gereken borçların varlığı, asker maaşlarının aylarca gecikmesine neden olmuştu. Bu gecikmenin moralleri bozması ve yaşanan sıkıntılar İttihat ve Terakki'nin harekete geçmesi için yeterli zemini oluşturmuştu.³⁷

Rumeli sorununun günden güne vehamet kazanmasından ve gelir artırıcı yeni vergilerden dolayı Bitlis'te, Van'da ve Erzurum'da isyanlar çıkmaya başladı. Halk fırsatçı ve rüşvetçi devlet görevlilerine karşı tepki göstermeye başlamıştı. Çıkan bu isyanların aslında halk ayaklanmasıyla bir ilgisi yoktur. Tamamen "rüsüm-u şahsiye" ve "hayvanat rüsümü" adıyla çıkarılan vergiler olup, olay büyümeden önlenmiş ve iş çarpışmaya götürülmemişti. Bu olayın kışkırtıcısı olarak Kafkasya yoluyla Erzurum'a gelen Hüseyin Tosun Bey adında bir Jön Türk gösterilmekteydi. Bu isyancı, arkadaşlarıyla birlikte yakalanacak ve isyan

³³ Mehmet Selahattin Bey, *İttihat ve Terakki'nin Kuruluşu ve Osmanlı Devleti'nin Yıkılışı Hakkında Bildiklerim*, İnkılâp Yayınları, İstanbul 1989, s. 22.

³⁴ Levon Panos Dabağyan, *Sultan Abdülhamid Han ve Ermeni Meselesi*, Kumsaati Yayınları, İstanbul 2001, s. 127-128.

³⁵ Историски институт југословенске народне армије, *Први балкански рат 1912-1913*, Београд 1959, s. 49.

³⁶ M. Naim Turfan, *Jön Türklerin Yükselişi*, Alkım Yayınları, İstanbul 2005, s. 95-96.

³⁷ Justin McCarthy, *Osmanlıya Veda*, Etkileşim Yayınları, İstanbul 2008. s. 62; Ramsaur, *a.g.e.*, s. 173.

sona erecektir.³⁸ Erzurum isyanı oluş amacından saptırılarak İttihatçılar tarafından kullanılmış ve bir uyanış olarak değerlendirilmiştir.

1908 yılı başından itibaren Makedonya'daki çete savaşları bütün şiddetiyle devam ettiği sırada çok sayıda siyasi cinayetler de yaşanmaya başlamıştı. Bu yıllar aynı zamanda Makedonya'da çok önemli ve gizli siyasi hazırlıkların yapıldığı bir dönemdi. 1908 başlarında Rumeli'de her vilayetin hemen çoğu kazasında teşkilat vücut bulmuştu. Manastır teşkilatının heyet-i merkeziyesinden başka şehir ve nahiyeler umurunu idare için bir de Merkez Kaza Heyeti Merkeziyesi vücuda getirilmişti.³⁹ İttihat ve Terakki Cemiyeti, Makedonya'daki üye sayısının 2000'i geçmesi üzerine hareket planları yapmaya başladı. Cemiyet, büyük bir cesaretle 13 Mayıs 1908'de Padişah başta olmak üzere Heyet-i Vükela'ya ihtarnameler göndermeye başladı. Cemiyet'in cesareti Makedonya'ya yönelik olarak 1908 Mayıs sonunda açıklanan Anglo-Rus projesiyle iyice artmıştı. Bu projeye Makedonya Valisi'nin Osmanlı tebeası olması ve büyük güçler tarafından atanması ve bölgenin geliriyle maaşları ödenecek Avrupalı görevlilerin ona yardımcı olması öngörülüyordu.⁴⁰ Cemiyetin, hemen bu projeyi kınayarak Makedonya'daki konsoloslar nezdinde girişimde bulunması aynı zamanda varlığını da açıkça ortaya koymasına bir fırsat oldu.⁴¹ Cemiyetin bu çıkışı bir soruşturmaya neden olacaktı ki, şartları tamamlayan bardağı taşıracak bir son damla meydana geldi. Nitekim 8-10 Haziran 1908'de Reval'de İngiliz Kralı VII. Edward ile Rus Çarı II. Nikola'nın görüştükları haberi Cemiyeti heyecanlandırdı ve hemen harekete geçirdi.⁴²

³⁸ Bayur, *TİT*, I/ I, s. 338-339. Ramsaur, Erzurum isyanını içinde sivillerin de yer aldığı muhalif bir hareket olarak devlet görevlilerine karşı bir başkaldırı olduğu şeklinde değerlendirecektir. Bkz. *Jön Türkler*, s. 172-173. Kolağası Niyazi Bey'de Erzurum isyanının önemine işaret etmiş, "Eğer bu isyanı hazırlayanlar memleketin diğer hürriyetçi mıntukalarıyla işbirliği yapmak ve müşterek faaliyete geçmek imkânını bulabilselerdi, belki de meşrutiyetin ilanına o tarihte yol açılır ve bilahare vücut bulan Selanik politikacılarının inhisar siyasetine mahal kalmazdı. İsyân sırasında Erzurum'da bir hafta çarşı Pazar tatil olmuş şehirde ciddi iâşe sıkıntıları yaşanmıştı. İsyancılar teslim olmak zorunda kalmışlardı" demiştir.

³⁹ Halil Erdoğan Cengiz, *Enver Paşa'nın Anıları*, T. İş Bankası Yayınları, İstanbul 2007, s. 47.

⁴⁰ Mango, *a.g.e.*, s. 77; Matthew Smith Anderson, *Doğu Sorunu 1774 – 1923*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000, s. 283. Makedonya'daki durumu düzeltmek için yapılan bütün reform önerileri, Avusturya ve Almanya'nın şiddetli muhalefetiyle karşılaşmıştı. Bu iki monarşideki askeri çevrelerde Makedonya'nın ileride Avusturya'nın etkisini Ege'ye doğru genişletmekte önemli bir rol oynayabileceği görüşü hâkimdi. Her iki hükümette bölgede Osmanlı hâkimiyetinden yana idiler. Bkz. Anderson, *a.g.e.*, s. 283.

⁴¹ Hanioglu, *a.g.m.*, C.23, s. 480.

⁴² Cengiz, *Enver Paşa'nın Anıları*, s. 48-49; Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sani ve Devr-i Saltanatı*, C.II, İstanbul, 1327, s. 1040; Anderson, *a.g.e.*, s. 283; Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, C.I, Remzi Yayınları, İstanbul 1970, s. 519-520; Kuran, *Jön Türkler*, s. 249-250; Mehmet Selahattin Bey, *a.g.e.*, s. 22-23; Tunaya, *Siyasal*

Reval'de Makedonya'nın hatta Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşıldığı şeklindeki dedikoduların endişeleri artırması 3. Orduya mensup bir kısım subayların durumdan vazife çıkararak padişahın hükümlerine karşı isyana kalkışmalarına neden oldu. "Reval'de Türkiye'nin taksimine karar verildi" sözünün özellikle Avusturya ve Almanya'nın Yahudi basınında yer alması tetikleyici oldu. Enver Bey hatıratında bu konu ile ilgili olarak "Makedonya abvali hâkâmında vuku bulan mülahakat hepimizi düşündürüyordu" diyecektir.⁴³ Fakat Reval'de Türkiye ile ilgili doğrudan bir müzakere olmamıştı. İngiltere ile Rusya, karada ve denizde güçlenen Almanya'ya karşı bir cephe birliği kurmak için Reval'de bir araya gelmişlerdi. Avusturya'nın da Almanya'nın yanında yer alacağı belliydi. Yani Avrupa'da iki ayrı ittifaklar cephesi kurulmasının gerçek temelleri Reval'de atılıyordu. İngiltere, Fransa ve Rusya'nın bir blok oluşturması aşaması tamamlanmıştı. Zaten Ağustos 1907 Antlaşması'yla Rusya ile İngiltere arasında Asya'daki anlaşmazlıklar çözümlenmişti.⁴⁴ Fakat bloklaşmaya rağmen Batılı devletler Osmanlı aleyhine ortak politikalar üretmeye devam etmişlerdi.⁴⁵ Orhan Koloğlu, "Reval buluşması sadece bir bahane olmuştur. Bahane haline getirilmiştir" demektedir.⁴⁶

Meşrutiyetin Jön Türklerin direktif ve tesiri ile ilan edilmiş olduğu da doğru değildir. Çünkü Avrupa'dan dönen Jön Türkler itibar görmediklerini ileri sürerek cemiyete karşı kırılmışlar hatta bir kısmı da muhalif saflara geçmişlerdi. Cemiyetin bir numaralı kurucusu olan İbrahim Temo buna bir örnektir. Temo Selanik Genel merkezinden ve cemiyet kadrosundan ilgi görmemiş, evvela Ahrar fırkasında çalışmış sonra da ülkeyi terk edip Romanya'ya gitmişti. Diğer önemli bir örnekte Kolağası Niyazi Bey'dir. Rumeli'de İttihatçılar arasında samimi ilişkiler kurulamamasının bir sonucu olarak Manastır Merkez heyeti Selanik karşısında çabuk gölgelenmiş ve adeta sahneden silinmişti.⁴⁷

İTC, duyumları fırsata çevirerek planladığı eylemleri bir bir sahneye koymaya başladı. Bu eylemler de gitgide olgunlaşarak ihtilale dönüşmeye başladı. Nitekim Müfettiş-i Umumi Hüseyin Hilmi Paşa Selanik'te gördüğü eylem planlarını 1 Haziran 1908'de padişaha bir telgrafla bildirmişti:

"Jön Türk, Ermeni, Makedonya fesat komitelerinin son umumi içtimalarında verdikleri karara tevfikân Selanik yahut Manastır dâbilinde bir mahall-i mahsusta

Partiler, C.I, İstanbul, 1984, s. 23; Aram Andonyan, *Balkan Harbi Tarihi*, Sander Yayınları, İstanbul 1975, s. 167.

⁴³ Cengiz, *Enver Paşa'nın Anıları*, s. 48; Aydemir, *Enver Paşa I*, s. 525.

⁴⁴ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C.IX, TTK, Ankara 2011, s. 25.

⁴⁵ Ali Arslan, *Efendi ve Uşak*, İskenderiye, İstanbul 2008, s. 34.

⁴⁶ Orhan Koloğlu, "Reval'de Osmanlı Devleti Gerçekten Paylaşıldı mı?", *Tarih ve Toplum*, sayı:24, Aralık 1985, s. 19.

⁴⁷ Aydemir, *Enver Paşa I*, s. 62.

Merkez İcra Komitesi namıyla bir heyet-i ihtilaliye teşkil edip pek yakın vakitte fiiliyata başlayacakları malum olan İtalyan menbaundan istibbar olundu.⁴⁸

Buna benzer bir uyarı da 21 gün sonra Atina elçisi Rıfat Beyden geldi:

*“İkinci ve Üçüncü ordulara mensup zabitanadan birçoğu ihtilal komitesinin fikir ve maksatlarına taraftardır, bunlar da meşrutiyetin idaresine çalışmak için söz vermişlerdir. Arnavutlardan nüfuslu bir takım şahsiyetler de ikna edilmiş ve muavenetleri temin olunmuştur”*⁴⁹.

Hüseyin Hilmi Paşa'nın ikazından 25 gün sonra Enver Bey, Rıfat Bey'in ikazından 11 gün sonra da A. Niyazi Bey dağa çıkmışlardır. Niyazi Bey'in Bulgar Çerçis çetesiyle birleşme ihtimalinin olduğu uyarısı yapılmıştı.⁵⁰ Niyazi Bey, beş gün önce de Laboneşte'de halkı camiye toplayıp, “Müslüman-gayri Müslim kardeş olduk, husumeti kaldıralım, şeriat dairesinde hareket edelim, padişahımıza dua edelim. İşte ben 200 kişiyle sadece vatan için dağa çıktım” yolunda sözler söylemişti.⁵¹ Manastır'da 12 gündür çok sayıda zabıt te görünmez olmuşlardı.⁵² Çünkü burada bazı zabıtların ifadelerinden anlaşıldığına göre Manastır'da bazı subayların şekavet ve isyandan ibaret bir hareket içinde olduğu anlaşılmıştı.⁵³ Bu arada cemiyetin Rumeli'deki faaliyetleri ile ilgili yeterli malumatın Bab-ı Ali'ye gelmediği şeklinde şikâyetler de yapılıyordu.⁵⁴ Bütün bunlar Osmanlı Hükümetinin 23 Temmuz 1908 itibarıyla düşmüş olduğu zayıflığın bir sonucu idi.

O dönemin birçok genç subayı gibi Enver Bey de (Paşa) gizli cemiyetin bir üyesi olarak “Artık kalbim, vatanın kurtulacağına kuvvetle inanarak, ertesi gün trenle Manastır'a hareket ettim”⁵⁵ diyerek bundan sonra bir ordu mensubu değil, bir ihtilalcı gibi çalışacaktır. Çünkü Enver Bey İstanbul'a gitmesi gerekirken Rahmi Bey⁵⁶ tarafından uygun görülmeyerek Tikveş'e gitmesi emredilmişti.⁵⁷ Enver Bey ise “Ben de eşkıya takibi dolayısıyla abalının tanınmasından dolayı, daha iyi iş göreceğimi tahmin ile Manastır civarına gitmeyi tercih ediyordum” temennisinde bulunur.

⁴⁸ Tahsin Paşa, *Yıldız Hatıraları*, s. 339; Bayur, *TİT*, I/ I, s. 436.

⁴⁹ Bayur, *TİT*, I/ I, s. 436.

⁵⁰ *İSAM Arşivi*, HHPE, Dosya no:7, Gömlek no:413. (17 Temmuz 1908 tarihli 3. Ordu Müşiri İbrahim Paşa'nın Rumeli Müfettişliğine gönderdiği telgraf)

⁵¹ *İSAM Arşivi*, HHPE, Dosya no:5, Gömlek no:241. (12 Temmuz 1908 tarihli Ohri Kaymakamı Süleyman Kani Bey'den mevрут şifre telgraf)

⁵² *İSAM Arşivi*, HHPE, Dosya no:5, Gömlek no:252. (9 Temmuz 1908 tarihli Esat Bey'e gönderilen şifre telgraf)

⁵³ *İSAM Arşivi*, HHPE, Dosya no:5, Gömlek no:259. (7 Temmuz 1908 tarihli Esat Bey'e gönderilen mahrem şifre telgraf)

⁵⁴ *İSAM Arşivi*, HHPE, Dosya no:5, Gömlek no:256. (9 Temmuz 1908 tarihli Birinci Kâtip Esat Bey'e gönderilen mahrem şifre telgraf)

⁵⁵ Aydemir, *Enver Paşa I*, s. 504.

⁵⁶ Rahmi Bey, 1908'den sonra İzmir Valisi olarak ünlenen Rahmi Evronozzade.

⁵⁷ Hanioglu, a.g.m., C.23, s. 480; Cengiz, *Enver Paşa'nın Amları*, s. 61.

Enver Bey, 25-26 Haziran 1908 gecesi “*Artık Selanik’i, ailemi, istikbal-i maddimi terk ederek, sadece abaliden bir fert gibi, hükümetin bütün kuvvetine karşı alenen, müsellehan ilan-ı isyan ediyordum*”⁵⁸ diyerek geri dönülmesi mümkün olmayan bir noktaya gidiyordu.

Enver Bey gibi çok sayıda asker ve sivil de Makedonya’da dağlara çıkmaya başladılar. İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin Manastır merkez heyeti çoktan Batılı devletlerle irtibata geçmiş ve Avrupa kamuoyunu elde etme çabası içinde “*kurulacak meşrutiyet idaresi altında Makedonya’da kardeş olarak yaşamaya devam edileceği*” teminatı verilerek Makedonya’ya müdahale edilmemesi istenmişti.⁵⁹ O sırada Makedonya Mali Komisyonu’nun Fransız delegesi M. Steeg, İttihatçıların Makedonya ıslahatıyla değil, II. Abdülhamid rejiminin devrilmesiyle ilgilendiklerini söylüyordu.⁶⁰ Enver Bey’den başka cesareti ve gayreti ile tanınan Niyazi Bey’in üç subay ve 200 kişilik sivil fedai ile Resne’den ayrılması ses getiren çok önemli bir gelişme oldu. A. Niyazi Bey, başına geçtiği ihtilalin masrafları için de tabur kasasından kırarak aldığı para ve cephane ile birlikte 3 Temmuz’da Manastır’da dağa çıkmıştı.⁶¹ İTC, Niyazi Bey’den amacını açıkça ilan etmesini isteyince Niyazi Bey’de, isyan halinde olduğunu bir telgrafla padişaha bildirdi.⁶² Niyazi Bey kendisinden İTC’nin bir temsilcisi olarak değil kısaca 200 adamın lideri olarak söz ediyordu.⁶³ Niyazi Bey’in dağa çıktığını duyan İTC’ye mensup zabitler redif depolarını açarak ahaliye silah dağıtmışlardı. Birçok zabitler ve fedailer de toplanarak dağlara çıkmışlardı.⁶⁴

Olaylar Reval Mülakatı’ndan dolayı vakitsiz patlak verince İTC, Anadolu ve Rumeli’deki subayları kendi yanına çekebilmek için zamana ihtiyaçları olmakla beraber padişahın önce davranarak⁶⁵ Selanik’e gelen soruşturma

⁵⁸ Cengiz, *Enver Paşa’nın Anıları*, s. 61-64.

⁵⁹ Aydemir, *Enver Paşa I*, s. 529.

⁶⁰ Mustafa Armağan, “Reval Safsatası”, *Zaman*, 29.06.2008, sayı:15668.

⁶¹ Ramsaur, *a.g.e.*, s. 177, Gilles Veinstein, *Selanik*, s. 245; Lewis, *a.g.e.*, s. 205-206; Bayur, *TİT*, I/ I, s. 451; *Tasvir*, 14 Eylül 1947, Tefrika 18; Mustafa Armağan, “Reval Safsatası”, *Zaman*, 29.06.2008. Bu haberi 8 Temmuz 1908’de okuyucularına duyuran Neue Freie Presse, bu hadisenin lokal bir karışıklığa neden olmaktan öteye gidemediğini, Türk ordusunun ekseriyetinin sultana yönelik sınırsız hürmetleri sebebiyle isyan hareketine katılmak istemeyebileceklerini ifade eder. Bkz. Ramsaur, *a.g.e.*, s. 191-192.

⁶² Lord Kinross, *Atatürk, Bir Millet’in Yeniden Doğuşu*, İstanbul, Altın Kitapları, 1988, s. 47. Bu telgrafta, “Türkiye’de Kanun-i Esasi ilan olunmazsa, silahımı bırakmayacağım ve bütün Rumeli halkı ve ordusu da bu gaye için benimle beraber çarpışacaktır” denmişti. Bkz. Enver Behnan Şapolyo, *Ziya Gökalp İttihat ve Terakki ve Meşrutiyet Tarihi*, Güven Basımevi, İstanbul 1943, s. 63.

⁶³ Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, Sander, İstanbul 1971, s. 22.

⁶⁴ E. Behnan Şapolyo, *a.g.e.*, s. 63.

⁶⁵ I. Abdülhamid, Rumeli’de olup bitenin farkında olduğu için Cemiyetin gizli faaliyetlerini deşifre etmek amacıyla Selanik’e soruşturma heyetleri göndermişti.

heyetinin başkanını silahla darp edip yaraladı.⁶⁶ Hükümetin gizli teşkilatlanmadan haberi olmaya başlayınca Cemiyet fedaileri daha da ileri giderek Selanik merkez komutanı Kaymakam Ömer Nazım Bey'e bir suikast düzenlediler. Bu suikast planı içinde Nazım Bey'in kayın biraderi Enver Bey'de vardı. Enver Bey bu olayı, meşrutiyet uğruna hayatını tehlikeye atan ilk kurşun olarak değerlendiriyordu.⁶⁷ Kolağası Niyazi Bey de

“Bugün istidad-ı inkılâp-ı milletın ve bütünüyle cemiyetin iktidarının imtihan edildiği bir gün idi. Bugüne kadar hiçbir zaibit, hiçbir fedakâr asıl vatan haini olan bir casus üzerine vatan için silah atmış, hükümete alenen harp ilanı ile bir kabramanane harekette bulunmuş değildi. Şimdi milletın menfaati için istikbali için ölmeye davet edilmiştir”

diyerek ilk cinayetin başladığını ilan ediyordu.⁶⁸

Cinayetler bundan sonra birbirini takip etmeye başladı. Selanik'te Alay Müftüsü Mustafa Şevket Efendi ve Alasonya Kaymakamı İsmail Bahri Bey öldürüldüler. Cinayetler arasında en dikkat çekici olan da Manastır'da Şemsi Paşa'nın öldürülmesi oldu. Hükümet, *“hareket-i hainane ve nimet-i naşınanelerine karşı tedipte müsaraat ile beraber bu makule erbab-ı mefsedet ve melanetin tamamıyla derdest olunup”* dediği Resne'li Niyazi Bey'in yakalanmasını Şemsi Paşa'dan istemişti.⁶⁹ Asilere karşı isyanları bastırmakla görevlendirilen Şemsi Paşa 7 Temmuz'da Manastır'a gelince birtakım yazışmalar için telgrafhaneye gidip Yıldız'a üç önemli telgraf gönderir ve Anadolu'dan gelecek birliklerin çabuk gönderilmesini ister. Şemsi Paşa telgrafhaneden çıkıp Resne'ye gitmek üzere arabaya bineceği esnada cemiyetin fedailerinden Atıf Bey⁷⁰ tarafından vurularak

⁶⁶ Kinross, *a.g.e.*, s. 47.

⁶⁷ Kuran, *Jön Türkler*, s. 252-253; Hatemi, *Fevzi Çakmak*, I, s. 74. Enver Bey, “Nazım Bey'in vücudu muzır olmaya başlamıştı. Efrad-ı cemiyet her tarafta çoğalmıştı. Cemiyetin henüz bir icraatta bulunmaması dolayısıyla ihanetten korkuluyordu. Bununla beraber, herkesçe fena tanınmış olan Nazım Bey'e hiçbir şey yapılmaması efrad-ı cemiyetin kuvve-i maneviyesine fena tesir ediyordu. Merkez-i Umumi, Nazım Bey'in idamına karar verdi. Fakat bu karar türlü sebeplerle icra olunamadı. Düşündük ve evinde vurmaya karar verdik” diyerek bizzat suikastı kendisi planlamış ve yönetmişti. Anlaşıyor ki cemiyet Enver Bey'i bu şekilde samimiyet testine tabii tutuyordu. Bkz. Cengiz, *Enver Paşa'nın Anıları*, s. 51-53.

⁶⁸ Ahmet Niyazi, *Hatırat-ı Niyazi Yahut Tarihçe-i İnkılâp-ı Kebir-i Osmanî'den Bir Sahife*, İstanbul 1326, s. 38.

⁶⁹ Bayur, *TİT*, I/ I, s. 451.

⁷⁰ Atıf (Kamçıl) Bey Bigalıdır. TBMM 6. ve 7. Dönem Çanakkale milletvekilliği yapmıştır. Atıf Bey bu cinayete ilgili olarak çok zaman sonra verdiği mülakatta; “cemiyeti ve mensuplarını kökünden kazımak üzere yıldırım gibi Manastır'a gelen Şemsi Paşa'nın harekâta başlamazdan evvel Manastır içinde derhal vücudunu ortadan kaldırmak kati bir zaruret halini almış olduğundan hiçbir kimseden hiçbir teşkilat merkezinden ilham ve telkin almadan kararımı verdim” demiştir. Bkz. Süleyman Külçe, *Firzovik Toplantısı ve Meşrutiyet*, İzmir 1944, s. 48.

öldürüldü.⁷¹ Bu cinayet ihtilal sürecinde bir dönüm noktası olurken Balkanlar üzerindeki hükümetin otoritesi de fiilen sona erdi.

Şemsi Paşa'nın öldürülmesi Yıldız üzerinde ne kadar olumsuz bir tesir ve baskı oluşturmuşsa ihtilalcılar üzerinde de o kadar cesaret verici oldu. Her şeye rağmen Hükümetin Rumeli'deki temsilcileri olan Müfettiş Hüseyin Hilmi Paşa, 3. Ordu Müşiri İbrahim Paşa ve Tatar Osman Paşa 10 Temmuz'da bir araya gelerek çok önemli tedbirler almışlardı. Tedbirler arasında Şemsi Paşa'nın katilinin bulunması, firari Niyazi ve avanesinin takiplerine devam etmek başkaca diğer kayıp zabıtların şekavete yönelmelerinin önüne geçmek ve nasihatlerde bulunmak gibi kararlar vardı. Kararlar arasında Niyazi ve avanesinin takibi için Anadolu'dan gelecek taburların hemen sevk edilmesi de vardı.⁷² Alınan bütün tedbirlere rağmen Manastır bölgesinde hükümet ve 3. Ordu kontrolü kaybetmeye başlamıştı. Anadolu'dan gelen redif taburları bile ihtilalcı birliklerin üzerine gitmeye yanaşmıyorlardı.⁷³ Hatta Rum çete reislerinden Apostol Kaptan ve avanesi ile Bulgar çete reisi Sandanski ile Pasiçe Efendiler de ihtilalcilere katıldılar.⁷⁴ Bu arada cemiyet üyesi bir yüzbaşı Manastır'da İngiliz konsolosunu ziyaret etmiş ve İngiliz hükümetinin bu durum karşısında mahalli bir meşrutî hükümet kurulması halinde tavrının ne olacağını sormuştu. Yüzbaşı İngiltere ile dostluktan yana olduklarını bildirmişti.⁷⁵

İTC'nin Manastır şubesi, kuvveden fiile ihtilalcı eylemlere geçeceği sırada önemli bir avantaj daha yakaladı. Yaklaşık 20 bin kadar silahlı Arnavut ve çeteleri yabancı müdahalesine karşı topraklarını korumak için Firzovik'te toplanmışlardı. Kosova İTC merkez heyeti, toplantı mahalline derhal Jandarma komutanı Galip Bey'i göndererek vatan kaygısıyla toplanan Arnavutları ikna ve istismar ederek onları padişahın meşrutiyet idaresini ilan etmesi için zorladılar.⁷⁶ Firzovik'te Necip Draga adında bir Arnavut meşrutiyet lehinde propaganda yaparken bir de İsa Bolatin'in yürüttüğü aksi yönde bir propaganda

⁷¹ BOA. Y. MTV, Dosya no:312, Gömlek no:63; Süleyman Külçe, *a.g.e.*, s. 45; Anderson, *a.g.e.*, s. 285; E. Behnan Şapolyo, *a.g.e.*, s. 64. Atif Bey'e kurşun yağdırılmış fakat biri bacağına isabet etmişti. Tanınmış olması ihtimaline karşı saklandığı evden kadın kıyafetinde arabaya bindirilmiş ve Manastır'dan uzaklaştırılıp Ohri'ye gönderilmişti. Bkz. Ali Hamdi, "Fedai Atif Bey ve Şemsi Paşa'nın Katli", *Resimli Tarih Mecmuası*, sayı:65, İstanbul Mayıs 1955, s. 3831.

⁷² Ahmet Niyazi, *Hatırat-ı Niyazi*, s. 212-213; Bayur, *TİT*, I/ I, s. 461-462.

⁷³ Hanioglu, *a.g.m.*, C.23, s. 81.

⁷⁴ Cengiz, *Enver Paşa'nın Anıları*, s. 96; Ramsaur, *a.g.e.*, s. 179; Gilles Veinstein, *Selanik*, s. 249. Yasadışı ilan edilmiş ve ölüm cezasına çarptırılmış kişilerin Yunan ve Bulgar çetelerinin de olması nasıl bir ittifakın kurulduğunu da gösteriyordu. Bu çeteler bağlılıklarının ifadesi olarak teslim ettikleri silahlarını kendilerine duyulan güvenin sonucu olarak yeniden almışlardı. Bkz. *a.g.e.*, s. 249-250.

⁷⁵ Feroz Ahmad, *a.g.e.*, s. 22.

⁷⁶ Külçe, *Fevzi Çakmak*, s. 39; Bayur, *TİT*, I/ I, s. 469-470.

vardı. İsa Bolatin toplanan Arnavutları padişaha hizmette bulunmaya çağırıyor aynı zamanda dağılmalarını istiyordu.⁷⁷ Firzovik toplantısına Arnavutlar arasında çok sevilip sayılan Fevzi Bey'in (Çakmak) hükümet adına müdahale etmemesi belki de toplantının başarılı olmasındaki en önemli etkenlerden biri oldu.⁷⁸ Sonuç olarak Firzovik kararları 180 imzalı olarak 20 Temmuz'da Yıldız'a gönderildi ve padişahın anayasasının yürürlüğü ve İstanbul'da bir meclisin açılması büyük bir saygıyla talep edildi. Buna "Firzovik Besa'sı" denildi.⁷⁹ Firzovik'ten çekilen telgraflar büyük bir saygı ve nezaket içinde kaleme alınmıştı.⁸⁰ Firzovik Besa'sı sekiz maddeliktir. Tamamıyla padişaha bağlılık sözünün verildiği, Kanun-i Esasi'nin tatbiki konulması ve Meclis-i Mebusan'ın açılmasını istemekten başka bir amacı yoktur.

Meşrutiyet bir Darbe mi, Devrim mi?

Esas tehlike Firzovik'de 22 gündür eli silahlı olarak toplantı halinde olan Arnavutların her türlü istismara açık olmalarıydı. Nitekim İTC, "*bütün millet hürriyet istiyor*" diyerek kamuoyunu da etkilemek için hazırlanmış beyannameleri değişik çevrelere atarak şartları zorluyordu.⁸¹ Bir taraftan da Ali Fethi Bey, halkı

⁷⁷ İsa Bolatin'in padişaha yakın olmasından dolayı tenkili söz konusu olunca padişah Arnavut unsurunu kırmak cihetine gitmeyerek hem de siyasi bir mesele çıkarmamak için İstanbul'a çağırıldı ve vaziyetin nezaketi kendisine anlatıldı. Bkz. Tahsin Paşa, *Yıldız Hatıraları*, s. 378-379. Fevzi Çakmak, İsa Bolatin konusunda: "İsa Bolatin meselesinden sonra ben de İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin faaliyetine iştiraktan el çektim. Çünkü bu hadise hakkındaki itimadın zail olduğunu, benden şüphe edildiğini açıkça ortaya koymuş oluyordu" diyecektir. Bkz. *Tasvir*, 2-4 Ekim 1947.

⁷⁸ Külçe, *Fevzi Çakmak*, s. 40-41. Eğer Şemsi Paşa vurulmamış olsaydı belki de Firzovik toplantısının amacı dışında kullanılması mümkün olmazdı.

⁷⁹ Ahmet Refik, *İnkılâbı Azim*, 11 Temmuz 1324, Asır Matbaası, Dersaadet 1324-1326, s. 88-90; Külçe, *Meşrutiyet*, s. 60-61. Firzovik'ten çekilen telgraflar aynı zamanda Sadrazama ve Şeyhülislam'a da gönderiliyordu.

⁸⁰ Ahmet Refik, *İnkılâbı Azim*, s. 90-91.

⁸¹ Kazım Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti, 1896-1909*, İstanbul 1982, s. 315. Hasan Ali Yücel'in "Hürriyet neydi ki yaşanacak; istibdat ne menem bir şeydi ki, kahrolacak? Dediği olaylar birden patlak vermiş, "Anlıyordum ki, bize bir şey olmuştu. Fakat ne olmuştu. Onu ne biz çocuklar biliyorduk; ne de büyükler!.. Hasan Ali Yücel, ilginç bir de örnek verir. "Belki de yirminci karısını boşamak üzere olan bu imam Hakkı, müthiş bir hürriyet aşığı olmuştu. İlk defa İttihat ve Terakki lafını onun çatlak sesinden işittim. İmam Hakkı, meşruta evin penceresinde, çırpına çırpına: "Yaşasın İttihat ve Terakki" diye bağırıyordu. Bizim nesle hürriyetin tadını ilk defa onlar tattırdılar, sonra onlar bu lezzetli şeye doymadan o nimeti ağızımızdan çekip aldılar. Demek 1908 hürriyeti, sahici hürriyet değilmiş. Hürriyeti ilanı gece yarısından sonra sarhoşlar için bunların kör kandil olmaları için çok güzel bir vesile oldu. Korku kalkmıştı. İstedikleri gibi gürültü edebiliyorlardı. Sanırım hürriyetin ilk tadını çıkarımlar sarhoşlar, ilk parasını kazananlar meyhaneciler olmuştu". Bkz. Hasan Ali Yücel, *Geçtiğim Günlerden*, İletişim Yayınları, İstanbul 1990, s. 140,143-144. H. Cemal'de, "Devr-i Hamidi bizi riyakârlığa alıştırdı.

ayaklandırmak için sokaklara yaftalar asmakla meşguldü.⁸² İTC, Firzovik'ten aldığı cesaretle padişaha 16 Temmuz'da son derece tazimkar fakat katiyet ifade eden bir telgrafname gönderdi:

“Kanun-i Esasi'nin tatbikat-ı fiiliyesine müsaade buyrulması halinde sadakat gösteririz. Pazar gününe kadar da Meclis-i Mebusan'ın küşadına ferman buyrulmadığı takdirde mubalif halin vukuu derkardır”.⁸³

Bu padişaha verilmiş ültimatomdan başka bir şey değildi. H. Cahit,

“Sonradan anlaşıldığına göre cemiyetin büyük; temelli bir örgütü ve hazırlığı yoktu. Saraya karşı güzel bir blöf çekilmiş ve iskambil kâğıtlarından yapılı olan zorbalık dünyası olduğu yere çöküvermişti”

diyecekti.⁸⁴

Firzovik'ten sonra Rumeli'den gelen haberler İstanbul üzerindeki endişeleri artırırken aynı zamanda sadaret makamında da değişikliğe neden oldu. Padişahın sadrazam ve seraskerden kuşulanması 21-22 Temmuz 1908'de Sait Paşa'nın sadrazam olmasına neden oldu. Değişiklik bununla da kalmadı ve yeni Serasker Ömer Rüştü Paşa oldu.⁸⁵ Fakat bu yeni görevler olayların gidişatında bir değişiklik meydana getirmemiş ve meşrutiyetin yeniden ilanı ile ilgili baskılar artmaya başlamıştı. İTC Manastır merkezi, 22 Temmuz'da 16 Temmuz'dakinden daha etkili bir telgrafı padişaha göndererek anayasa ilan edilmediği takdirde kendisine karşı ayaklanılacağını bildirdi. Bu isteklere Padişahın cevap vermemesi ve niyetinin tam olarak anlaşılabilmesi gibi sebepler üzerine aynı gün Resne Milli taburu Manastır'a gelerek Vali Hıfzı Paşa'nın konağını sardı ve Müşir Tatar Osman Paşa'yı kaçıtarak dağa kaldırdı.⁸⁶ Artık İTC, 1908 Temmuz'u ortalarında Rumeli'nde kolay yenilmeyecek bir çoğunluğa sırtını dayamış bulunuyordu.⁸⁷

Rumeli'de baş gösteren olaylar münferit ve mevzii bir olay değildi. Nitekim Manastır Valisi Hıfzı Paşa padişaha gönderdiği telgrafta

Çünkü biz maaşa muhtaç idik. Fakat millet o zaman istibdat ile asla temas etmedi” demişti. H. Cemal, *Yeni Harp Başımıza Tekrar Gelenler Edirne Harbi, Mubasarası, Esaret ve Esbab-ı Felaket*, Şems Matbaası, Dersaadet 1332, s. 423.

⁸² Ziya Şakir, “Ali Fethi Bey”, *Tasvirî Eşfâk*, 8 Mayıs 1943, no: 5384-1027.

⁸³ Tahsin Paşa, *Yıldız Hatıraları*, s. 371-372.

⁸⁴ Yalçın, Hüseyin Cahit, *Siyasal Anılar*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2000, s. 51.

⁸⁵ Mango, *a.g.e.*, s. 78; Bayur, *TİT*, I/ I, s. 472-473; Mehmet Selahattin Bey, *a.g.e.*, s. 23; Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C. 5, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2005, s. 516.

⁸⁶ Ahmet Niyazi, *Hatırat-ı Niyazi*, s. 221; Bayur, *TİT*, I/ I, s. 475; E. Behnan Şapolyo, *a.g.e.*, s. 64.

⁸⁷ Murat Kurt, *Lütfi Fikri Bey'in Siyasi Mücadelesi Yahut Tek Başına Mubalefet*, Şehir Yayınları, İstanbul 2008, s. 46.

*“Bu gece kolaşası Niyazi ve Eyyüp efendilerin komutasında 2000 silahlı kişi Manastır’a gelip benim ve bazı amirlerin evlerini sarmışlardır. Manastır’da bütün askeri birlikler ve halktan 3500 kişi kendilerine katılmışlardır”*⁸⁸

diye yazdığına göre İTC’nin iyi bir örgütlenme, propaganda ve eylem planını başarıyla uyguladığı görülmektedir. Burada padişah başka bir kumpas içinde olmakla suçlanmıştı. Padişahın patrikhane ile Yunanlıları birleştirerek bir gaile çıkarmak peşinde olduğu iddia edilmişti. Bunun üzerine Manastır’daki Rum ruhani reisine bir muhtıra verilmişti. Muhturada Rum vatandaşlarından kan dökülmesine meydan verilmemesi istenerek adeta tehdit edilmişlerdi.⁸⁹ Gücünün arttığına farkında olan İTC, 23 Temmuz’da padişah istesin istemesin meşrutiyeti ilan etmeye karar verdi. Makedonya’nın şehir ve kasabalarında cemiyetin asker ve sivil önderleri meşrutiyeti ilan etmeye başladılar.

Ş. Süreyya Aydemir, “İhtilali, sayılar değil, fikirler kazanır” der. Fakat bu evrensel kaideyi 1908 Meşrutiyeti’ne uyarlamak pek de doğru olmasa gerekir. Çünkü 1908 hareketi ölümü ve öldürmeyi göze alan bir avuç kahramanın ve idealistin eserinden başka bir şey değildir. Cemiyetin giriş törenlerinde kılıç üzerine yapılan yemimde, “verilen ölüm emirlerini yerine getirmeye” söz veriliyordu. Bu törenler tam bir mason ayini gibi idi.⁹⁰ Bir de bölgede yönetici olarak atanmışların fevkalade korkak olmaları ve isyancıların gücünü abartmaları olayın bir halk hareketi gibi algılanmasına neden olmuştu. 21 ve 22 Temmuz’da Rumeli Vilayetlerinden Saray’a gönderilen “*efal-i ihtilaliyeye müteallik*” toplam 77 adet telgraf vardır.⁹¹ Meclis-i Vükela’da okutulan bu telgraflardan “*abalinin kıyamı ve şabitan ve efrad-ı askeriyenin onlara iştirak ettikleri*” anlaşılmaktaydı.⁹²

Padişah, bütün bu baskı ve tehditler karşısında çaresiz ve dayanaksız kalarak “*akıntının suyuna gideceğim*” diyerek tebanın taleplerine uygun bir cevap vermeyi kararlaştırdığını 24 Temmuz’da gönderilen bir irade ile kabul etmişti.⁹³ Padişahın o sırada Kanun-i Esasi’nin gecikmesi halinde yüz bin askerle İstanbul

⁸⁸ Ahmet Niyazi, *Hatırat-ı Niyazi*, s. 221; Aydemir, *Emver Paşa I*, s. 560.

⁸⁹ Ahmet Niyazi, *Hatırat-ı Niyazi*, s. 223, 225. Niyazi, Rumları uyarırken Müslümanlara da tehditler savurmuştu. “Bahusus birtakım adi ve kıymetsiz Müslümanları da maaşla yanlarına alarak bunlara cinayet-i vahşiyane icra ettirmelerini katıyyen arzu etmeyiz. Fakat bunların vücudu cemiyetimizle diğer anasır arasında bir bürüdeti ve ihtimaldir ki kanı mucip olur. Biz onları Rum çetelerinden ayrılmadıkları halde elbette bulup öldüreceğiz” demiştir. Bkz. *aym eser*, s. 225.

⁹⁰ Murat Yılmaz, *Türklerin Kara Kutusu Çözülemez*, Eray Matbaacılık, 2007, s. 11-12.

⁹¹ Kamil Paşa kitabının 49. sayfasındaki mazbata suretinde 77 adet telgraf geldiğini, aynı kitabın 51. sayfasında ise 67 adet telgraf geldiğini olduğunu yazmaktadır. Bkz. *Kamil Paşa’nın Ayan Reisi Said Paşa’ya Cevapları*, Kostantiniyye 1328, s. 49, 51.

⁹² Kamil Paşa, *a.g.e.*, s. 49-50; Tahsin Paşa, *Yıldız Hatıraları*, s. 379-381.

⁹³ Gilles Veinstein, *Selanik*, s. 248; Vahdetin Engin, *II. Abdülhamid ve Dış Politika*, Yeditepe, İstanbul 2005, s. 78; İsmail Hami Danişmend, *31 Mart Vak’ası*, İstanbul Kitabevi, İstanbul 1961, s. 11.

üzerine yürünüleceğine dair Siroz'dan gönderilen bir telgraftan çok etkilendiği anlaşılıyor.⁹⁴ Artık beklenen gün gelmişti, Enver Bey 23 Temmuz'da Köprülü hükümet konağı önünde meşrutiyeti ilan eden nutku okurken hastayı tedavi ettik diyordu. Binbaşı Vehip Bey'de aynı gün Manastır'da meşrutiyeti ilan ediyordu. Vehip Bey, konuşmasında “*adalet, eşitlik, kardeşlik ve meşveret bundan sonra gelişecektir, isteklerimizin cümlesini temin eyleyen Kanun-i Esasi'dir, ya Kanun-i Esasi, ya ölüm*” kararlılığı vardı.⁹⁵ Nutuklarda devamlı aynı sözler bağırılarak halka tekrar ettiriliyor ve heyecan sağlanıyordu. “*Yaşasın hürriyet, Yaşasın millet, Yaşasın vatan*” denilerek meşrutiyet kansız bir şekilde elde edilerek Türkiye'de yeni bir dönem başlatılıyordu.⁹⁶ Aynı dönemde İran ve Rusya'da ne acılar yaşanmış ve ne kanlar dökülmüştü. Bu farkın padişahın fetanet ve kıyasatlerinde olduğuna işaret edilmişti.⁹⁷ Gazeteler II. Abdülhamid'in bu defa kan dökmeye izin vermediğini yazmışlardı. Şuray-ı Ümmet, padişaha ait olduğu söylenen şu söze yer vermişti. “*Hem millet hür oldu, hem ben hürriyetimi istihsal ettim*”.⁹⁸ Süleyman Nazif'in tabiriyle “*Mülkü yıktık aşk-ı millet namına, milleti soyduk hamiyet namına*” dönemi başlamıştı. Manastır'da öyle bir kalabalık toplanmıştı ki heyecan içinde Çerçis çetesini bekliyordu. Çerçis'in gelmesiyle birlikte kalabalık ona göre şekillenmiş ve kutlamalar başlamıştı.⁹⁹

Fransa'da da 1908 yılı başından itibaren yapılan yayınlarda “Büyük Katille Mücadele” adıyla II. Abdülhamid'e karşı amansız bir kampanya başlatılmıştı. Meşrutiyet bu mücadelenin bir parçası olabilir. Nitekim Kolağası Niyazi hatıratının son paragrafında, “*Anasırın ittihad-ı umumisi ile gayet nafi olduğu, dünyada emsali görülmemiş kansız ve lekesiz başarıyla sübut bulmuştur*” diyerek gayri Müslimlerin ittifakına işaret etmiştir.¹⁰⁰ Osmanlı Bastılı olarak görülen Yıldız Sarayı'nın yıkılacağı öne sürülmüştü. Ermeni eylemlerinin Jön Türk hareketiyle özdeşleştirilmesine özen gösteriliyordu.¹⁰¹ Fransız aydınları da buna destek olmuşlardı. Barrés, “*Memleketim fenalık da yaparsa ben daima ona hak veririm*” diyordu.¹⁰²

⁹⁴ Kamil Paşa, *a.g.e.*, s. 51; Lewis, *a.g.e.*, s. 207.

⁹⁵ Ahmet Refik, *İnkılâbı Azim*, s. 84-86; Tunaya, *Siyasal Partiler*, I, s. 62-63; Mete Kaynar, “Osmanlı'da Devrim Oldu mu?: II. Meşrutiyeti Okumak”, *1908 Darbe mi? Devrim mi?*, Özgür Üniversite, İstanbul 2008, s. 29. Atilla İlhan'da bir şiirinde, “Hürriyet birdenbire açıklanıyor, Binbaşı Vehip Bey tarafından, çıkmış top arabasının üstüne, konuşan sanki topun namlusudur yani vatan” diyordu.

⁹⁶ Mango, *a.g.e.*, s. 78; Aydemir, *Enver Paşa I*, s. 562-569.

⁹⁷ *İkdam*, 25 Temmuz 1908, no: 5088.

⁹⁸ *İkdam*, 13 Ağustos 1908, no: 5107.

⁹⁹ Ahmet Niyazi, *Hatrat-ı Niyazi*, s. 230-231.

¹⁰⁰ Ahmet Niyazi, *Hatrat-ı Niyazi*, s. 234.

¹⁰¹ Orhan Koloğlu, “Fransız Sosyalistlerine Göre İttihatçı Devrim”, *Tarih ve Toplum*, sayı:96, C.16, İstanbul Aralık 1991, s. 28.

¹⁰² Hüseyin Cahit Yalçın, “Avrupa Nerede”, *Yedigün*, sene:3, no:141, 20 İkinciteşrin 1935, s. 5.

Padişah meşrutiyetin iadesini reddederse İstanbul'a yürüyen ordu veliahdı Rumeli'de padişah ilan edecekti.¹⁰³ Padişah ta aynı gün yenilgiyi kabul etmek zorunda kalarak 23 Temmuz'da Kanun-i Esasi'nin yürürlüğe girmesi ve Meclis-i Mebusan'ın toplanması için irade yayınlarken Heyet-i Vükela da meşrutiyetin ilan edildiğini bir gün sonra vilayetlere tebliğ etmişti.¹⁰⁴ Meşrutiyet ilan edilmişti fakat ülkede serbestinin derecesinin ne olacağı tayin edilmemişti.¹⁰⁵ Muhtelif dinlerin temsilcileri arasında beklenmedik bir şekilde yakınlaşma başlamış, Müslüman, Hıristiyan ve Museviler arasında musafahalar başlamış, hapisaneler boşaltılmıştı.¹⁰⁶ Sokaklarda Bulgar, Rum ve Sırp kabileleri dolaşiyor, hürriyet sarhoşluğu içinde herkes Marseillaise'i söylüyordu.¹⁰⁷ Bulgar basınında, "*Jön Türklerle birleşelim ve Rusların baskısından kurtulalım*" şeklinde yazılar çıkıyordu. Böylece Rus nüfuzundan şikâyetçi olan Bulgarlar yanımıza çekilecek ve onları, Avusturya'nın desteklemesinin önüne geçilecekti.¹⁰⁸

Sonuç

Meşrutiyet'i doğurduğu hürriyet sebebiyle inkılâp olarak değerlendirenler de olmuş bundan dolayı milletin yeniden eski satvet ve kuvvetini kazanabileceği bir ortam olarak bakılmıştı. Bu beklentinin boşa çıkmaması bir şarta bağlıydı. Şahsi menfaatlara kurban edilmemesi ve kişisel hırsların tatmin vasıtası olmamalıydı. Meşrutiyetin ilanı muhalif olarak bilinen basında bile olumlu karşılanmıştı. Aksi takdirde mutlak bir istibdada dönebilirdi. Bundan dolayı bazıları da meşrutiyeti "*Doğmayan Hürriyet*" olarak değerlendirmişlerdi. Nitekim A. Bedevi Kuran'ın,

"Meşrutiyet halkımızın hürriyet ihtiyacını hissetmesi neticesi değildir. Bu siyasi ve sosyal değişim, memlekette yer yer oluşan fikir gruplarının ve Avrupa'ya firar eden Jön Türk elemanlarının tesiri ve fedakâr ordu mensuplarının istibdat idaresine karşı aldığı tehdükâr tavrın mahsulüdür"

¹⁰³ Kamil Paşa, *a.g.e.*, s. 51; Lewis, *a.g.e.*, s.207.

¹⁰⁴ BOA. Y. EE, Dosya no:71, Gömlek no:90. (24 Temmuz 1908)

¹⁰⁵ Tahsin Paşa, *Yıldız Hatıraları*, s. 382.

¹⁰⁶ *İkdam*, 25 Temmuz 1908, no:5088; Kinross, *Atatürk*, s. 48; Cengiz, *Enver Paşa'nın Amları*, s. 96; Bayur, *TİT*, I/ II, s. 68.

¹⁰⁷ Andonyan, *a.g.e.*, s. 172. Fakat bu şarkıyı söyleyenlerden Bulgarlar, bunu hemen unutup bağımsızlıklarını ilan etmişlerdi. Meşrutiyetin ilanı kutlanırken onu kutlayacak bir marşın olmadığı görülmüş ve Selanik'te her yerde bu mutlu olay kutlanırken Naki Bey çalmakta olan orkestrayı susturmuş ve gür sesiyle Marseillaise'nin çalınmasını istemişti. O güne kadar cemiyetle aynı paralelde savaşım veren Bulgar, Rum, Sırp ve Arnavutlar ulusal çıkarlarını öne çıkarıyorlardı. Anadolu'daki eşrafta kendi ekonomik çıkarlarını iyileştirmek için cemiyeti kullanmayı düşünüyordu. Soyut bir özgürlüğün bütün bu sonuçları getireceği bilinmelidir. Bkz. Tefik Çavdar, *Talat Paşa, Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü*, Dost Kitabevi, Ankara 1984, s. 100, 107.

¹⁰⁸ Hasan Ali Yücel, *a.g.e.*, s. 164.

tespiti II. Abdülhamid'e karşı yapılan darbeden başka bir şey değildi.¹⁰⁹ Bazıları da 1868 Japonya İnkılâbı'nı örnek göstermişlerdi. Japonya'nın 1868'de 26 milyon yen ticaret hacmi varken bunu 1894'de 231 milyon yene çıkarmıştı. 1904'de 8836 fabrika tesis etmişti. Bir milletin inkılâp yapması demek bu demektir.¹¹⁰

Türkiye'de inkılâp yapanlar ise asker kişiler olup üretici bir zihniyetten uzaktılar. Yaptıkları darbeye kendileri inkılâp demişlerdi. Enver Bey, "*İnkılâp-ı hazıra bir inkılâp-ı askeri değil bir inkılâp-ı millidir. Ordu cereyan eden abvalin bâkîmi değil hadimidir. Ordu milletin arzusunun alet olmuştur*" demişti.¹¹¹ Mustafa Kemal'de,

"İnkılâbı, ordumuzun yardımıyla yaptık. Ondan sonrasını getiremedik. Askerler cemiyet içinde kaldıkça ne partimiz, ne de ordumuz olacaktır. Cemiyetimiz hala orduya dayanıyor. Bu sebeple orduda disiplin sakatlanmış, talim ve terbiye aksamıştır. Subaylarının çoğu cemiyetten olan 3. Ordu modern bir ordu sayılamaz. Orduya dayanan cemiyette millet içinde kök salmamıştır. Ordu içinde kalacak dostlarımız artık politika ile uğraşmamalıdır. Bütün gayretimizi ordumuzu güçlendirmeye vermeliyiz."

demişti.¹¹² İsmet İnönü de bundan farklı düşünmez. 2. ve 3. Ordu'nun iştirakiyle başlayan darbe ile meşrutiyet ilan edilmişti. Fakat bu süreçte ordu çok ihmal edilmiş ve şikâyet olunacak bir hale gelmişti. Kışlalarda vazifeler eksik kalıyor, herkes her yerde devletin bütün işleri için nutuklar söylüyorlardı.¹¹³ Bu hareket içinde Enver Bey yıldızı en çok parlayan kişilerden oldu. Enver Bey ismi öylesine efsane haline geldi ki Resneli Niyazi Bey'le birlikte isimlerine izafetle iki adet kruvazör satın alınması için yardım bile toplanmaya başlandı. Hatta padişah'tan bile yardım talep edilince padişah, beş bin lira kendisi, iki bin lira da şehzadeler için yardımda bulunmuştu.¹¹⁴

Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte İttihatçılar istedikleri düzene kavuşmuşlardı. Her kesimde büyük beklentiler doğuran meşrutiyet her derde deva gibi algılanmaya başlanmıştı. Ülkenin bütün sorunları sihirli bir tılsımla çözülecek

¹⁰⁹ Ahmet Bedevi Kuran, *Harbiye Mektebi'nde Hürriyet Mücadelesi*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2009, s. 1.

¹¹⁰ Ahmet Cevat, *Haram Yıyıcılık Felaketlerimizin Esbabı*, Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, Dersaadet 1329, s. 25.

¹¹¹ *İkdam*, 5 Eylül 1908, no: 5130.

¹¹² Tefik Rüşü Aras, *Görüşlerim*, Yörük Matbaası, İstanbul 1968, s. 218; Selanik Kongresi'nde Mustafa Kemal'in görüşleri, 2. Ordu'da görevli Kazım Karabekir ve İsmet Beyler tarafından da kabul edilmişti. Bunun üzerine kongrede ordunun politikadan uzaklaştırılmasına karar verilmişti. bkz. Aras, *a.g.e.*, s. 219.

¹¹³ Suat Zeyrek, "I. Balkan Savaşı Öncesi Osmanlı Askerinin Talim-Terbiyesi ve Sonuçları Üzerine Bir Deneme", *İ. Ü. Avrasya İncelemeleri Dergisi*, (AVİD), c.1, no:1, İstanbul 2012, s. 282.

¹¹⁴ Ali Cevat, *İkinci Meşrutiyetin İlanı ve Otuz Bir Mart Hadisesi*, (Haz. F. Reşit Unat), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1985, s. 12-13.

şeklinde beklentilerin artmaya başladığı sırada güçlükler de birbirini kovalamaya başladı. Çünkü İttihatçıların vatanseverlikleri tartışılmazdı, fakat siyaset bakımından tecrübeleri ve belirli bir siyasetleri yoktu. Ülkenin temel sorunları anlaşılmuş ve incelenmiş bile değildi.¹¹⁵ Aşırı hırslı tecrübesiz İttihatçıların mirasları çok ağır, savunma araçları ise çok kısıtlıydı. Kendilerine göre çok basit çözüm yolları vardı: Büyük güçlerin sempatileriyle iktidar üzerinde etkili olmak.¹¹⁶ Zaten bir genç subay şunları diyecekti: “*Genç Türklerin yaptıkları ibtilalın, fikirlerin uyanması sonucu olduğunu mu zannedersin? Hayır! Manipüle edilmiş ve batılularla temasta bulunmuş Genç Osmanlıların işidir*”.¹¹⁷ Nitekim meşrutiyet lehinde İstanbul’da nümayişler yapılırken hükümetin İngilizlere karşı gösterdiği soğuk muameleye karşı, İngiltere sefaretı ve sefirı alkışlanmıştı.¹¹⁸ Enver Bey 1908 hareketinin lideri gibi algılanıyordu. Nitekim Times gazetesine bir mülakat vermiş ve burada 1908 hareketinde İngiltere hükümetinin ve İngiliz halkının desteğine karşı şöyle cevap vermiştir.

“*Genç Türk fırkası İngiltere hükümetinin Mısır’daki hasenesine mani olmayacağı gibi Mısır’daki ibtilalcilere dahi yardımda bulunmayacaktır. Cemiyetimiz’in yegâne emeli kanun-i esasi dairesinde Türkiye’nin terakki ve tealisinden ibarettir. Bu hususta İngiltere hükümetinin muavenetine ve İngiliz milletinin teveccübüne mazhar olacağımızı ümit ederiz*”.¹¹⁹

İngiltere Hariciye Nazırı Sir Edward Grey de daha önce Avam Kamarası’nda İngiltere’nin meşrutiyetin ilan edilmesini memnuniyetle karşıladığını ve Balkan meselesinin çözümünde yardımcı olacağını ifade etmişti.¹²⁰

1908 hareketi bir süreçti. Darbe ya da devrim ne denilirse denilsin devleti Yıldız’daki istibdatçıdan kurtarmak olarak bakılmıştı. Hüseyin Cahit, “Geçmiş ve Gelecek” adıyla yayınladığı bir makalesinde

¹¹⁵ Anderson, *Doğu Sorunu*, s. 286; Kinross, *a.g.e.*, s. 9. Celal Nuri Bey: “Bu millet, bu memleket, devletin şeklini doğru, yanlış tebdil ve tadil ile felah bulmaz” demişti. Celal Nuri, *Mukadderat-ı Tarihiye*, Matbaa-i İctihat, İstanbul 1330, s. 5.

¹¹⁶ Berthe G. Gaulis, *Çankaya Akşamları*, İlgı Sanat Yayınları, İstanbul 2006, s. 74-75. Genç hareketler 1830 devriminden sonra Mazzini’nin kurduğu ya da esinlediği hareketlerdir. Genç İtalya, Genç Almanya, Genç Polonya, Genç Fransa, Genç İrlanda ve Genç İsviçre gibi. Daha sonra buna Genç Çekler ve Genç Türkler de eklendiler. Bu ulusal hareketler aynı siyasal programa, stratejiye ve taktiğe, hatta bayrağa sahiptiler. Üyeleri, kendi talepleriyle öteki ulusların talepleri arasında bir çelişki görmüyorlardı. Aynı zamanda özgürlüğe kavuşan bütün ulusların kardeşliğini hayal ediyorlardı. Bkz. Eric Hobsbawn, *Devrim Çağı 1789-1848*, Dost Kitabevi, Ankara 2005, s. 147-148; J. M. Roberts, *a.g.e.*, s. 573.

¹¹⁷ Georges Remond, *Bir Fransız Gazetecinin Balkan Harbi İzlenimleri Mağluplarla Beraber*, Profil Yayınları, İstanbul 2007, s. 127.

¹¹⁸ Cengiz, *Enver Paşa’nın Anıları*, s. 96.

¹¹⁹ *İkdam*, 5 Eylül 1908, no: 5130.

¹²⁰ *İkdam*, 31 Temmuz 1908, no: 5094.

*“İstanbul’un fetbi nasıl yeni bir devir açmışsa meşrutiyette idare-i iade için Rumeli’den hareket eden hürriyet ordusunun İstanbul’a girmesi de Osmanlı tarihinde belki Avrupa tarihinde yeni bir devre açmıştır”.*¹²¹

Burada da meşrutiyetin bir darbeyle kazanımına işaret edilmiştir. Meclisin açılmasından sonra İTC’nin hedefleri bir bir yerine gelmeye başlayınca muhalif kesim bu gizli yapının artık dağılması gerektiğini söylemeye başlamışlardı. Buna karşılık en büyük rakibi gibi gösterilen Volkan gazetesinde ise hem de 22 Mart 1909’da, *“İnkılâbı yapan İTC sağlam esaslar üzerinde kurulmuştur. Bu cemiyetin perişan olmasını hiçbir vicdan kabul etmez”* denilmiştir.¹²²

İTC, henüz meşrutiyetin ilk günlerinde doğrudan hükümet etmeyi gerekli görmemişti. O halde cemiyetin başka amaçları mı vardı sorusu hatıra gelmektedir. O günlerde *Temps* İstanbul muhabiri şöyle bir mektup yayınlamıştı.¹²³

“Meclisin açılmasıyla cemiyetin terk-i silah edeceği zannedilmemelidir. Fakat inkılâbın başında maksat bu idi. Fakat o vakitten beri işler çok değişti. O vakit cemiyet, selamet-i vatan için çalışmakta olduğunu ve hiçbir vakit makama talip olmadığını söylemişti. Fakat inkılâptan sonra hükümete karşı bigâne kalamayacağını gördü. Nazır adaylarının kabulü için cemiyetin meydan-ı harpte kalacağı muhakkaktır”.

Bu nedenlerle meşrutiyet rejimine güvensiz ve sadakatsiz olduğu gerekçesiyle II. Abdülhamid 31 Mart’tan sonra tahttan indirilmiş ve böylece eylem tamamlanmıştır. Meşrutiyetin hazırlanmasında büyük etkisi olan Makedonya sorunu, dört yıl gibi bir süre sonra Balkan Savaşı’nın çıkmasına da sebep olacaktır.

¹²¹ *Tanin*, 13 Nisan 1325. (Selanik özel nüshası)

¹²² *Volkan Gazetesi*, 22 Mart 1909, no:81, s. 390.

¹²³ Hüseyin Cahit Yalçın, “Avrupa Nerede”, *Yedigün*, sene:3, no:142, 27 İkinciteşrin 1935, s. 29.

Kaynakça

1. Arşiv Belgeleri

- İSAM Arşivi*, Hüseyin Hilmi Paşa Evrakı (HHPE), Dosya no:7, Gömlek no:413. (17 Temmuz 1908 tarihli 3. Ordu Müşiri İbrahim Paşa'nın Rumeli Müfettişliğine gönderdiği telgraf)
- İSAM Arşivi*, HHPE, Dosya no:5, Gömlek no:241. (12 Temmuz 1908 tarihli Ohri Kaymakamı Süleyman Kani Bey'den mevрут şifre telgraf)
- İSAM Arşivi*, HHPE, Dosya no:5, Gömlek no:252. (9 Temmuz 1908 tarihli Esat Bey'e gönderilen şifre telgraf)
- İSAM Arşivi*, HHPE, Dosya no:5, Gömlek no:259. (7 Temmuz 1908 tarihli Esat Bey'e gönderilen mahrem şifre telgraf)
- İSAM Arşivi*, HHPE, Dosya no:5, Gömlek no:256. (9 Temmuz 1908 tarihli Birinci Kâtip Esat Bey'e gönderilen mahrem şifre telgraf)
- İSAM Arşivi*, HHPE, Dosya no:4, Gömlek no:203. (7 Eylül 1907 tarihli Selanik Merkez Komutanı Kaymakam Nazım Bey'in Rumeli Müfettişliğine gönderdiği telgraf)
- İSAM Arşivi*, HHPE, Dosya no:7, Gömlek no:409. (3 Temmuz 1908 tarihli mahrem ve acil şifreli telgraf)
- BOA. İ. HUS., Dosya no:3, Gömlek no:113. (14 Eylül 1892)
- BOA. Y. PRK. ASK, Dosya no:225, Gömlek no:137. (18 Aralık 1904)
- BOA. Y. MTV, Dosya no:312, Gömlek no:63.
- BOA. Y. EE, Dosya no:71, Gömlek no:90. (24 Temmuz 1908)

2. Araştırma ve İnceleme Eserler

- AHMAD, Feroz, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, Sander, İstanbul 1971.
- Ahmet Cevat, *Haram Yiyicilik Felaketlerimizin Esbabı*, Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, Dersaadet 1329.
- Ahmet Niyazi, *Hatırat-ı Niyazi Yabut Tarihçe-i İnkılâp-ı Kebir-i Osmanî'den Bir Sabife*, İstanbul 1326.
- Ahmet Refik, *İnkılâbı Azim, 11 Temmuz 1324*, Asır Matbaası, Dersaadet 1324-1326.
- AKŞİN, Sina, "Siyasal Tarih (1789–1908)", *Türkiye Tarihi*, C. 3, Cem Yayınevi, İstanbul 1997.
- AKŞİN, Sina, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İmge, Ankara 2009.
- Ali Cevad, *İkinci Meşrutiyetin İlanı ve Otuz Bir Mart Hadisesi*, (Haz. F. Reşit Unat), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1985.
- Ali Hamdi, "Fedai Atıf Bey ve Şemsi Paşa'nın Katli", *Resimli Tarih Mecmuası*, sayı: 65, İstanbul 1955.

- ANDERSON, Matthew Smith, *Doğu Sorunu 1774 – 1923*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000.
- ANDONYAN, Aram, *Balkan Harbi Tarihi*, Sander Yayınları, İstanbul 1975.
- ARAS, Tefik Rüşti, *Görüşlerim*, Yörük Matbaası, İstanbul 1968.
- ARMAĞAN, Mustafa, “Reval Safsatası”, *Zaman*, 29.06.2008, sayı: 15668.
- ARSLAN, Ali, *Efendi ve Uşak*, İskenderiye, İstanbul 2008.
- AYDEMİR, Şevket Süreyya, *Makedonya’dan Ortaasya’ya Emver Paşa*, C.I, Remzi Yayınları, İstanbul 1970.
- BAYUR, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılâbı Tarihi*, C.I/I, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara 1991.
- BLEDA, Mithat Şükrü, *İmparatorluğun Çöküşü*, İstanbul 1979.
- BOZDAĞ, İsmet, *Abdülhamid’in Hatıra Defteri*, Kervan Yayınları, İstanbul 1975.
- BOZDEMİR, Mevlüt, *Türk Ordusunun Tarihsel Kaynakları*, İstanbul 1982.
- Celal Nuri, *Mukadderat-ı Tarihiye*, Matbaa-i İctihat, İstanbul 1330.
- CENGİZ, Halil Erdoğan, *Emver Paşa’nın Anıları*, T. İş Bankası Yayınları, İstanbul 2007.
- ÇAVDAR, Tefik, *Talat Paşa, Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü*, Dost Kitabevi, Ankara 1984.
- DABAĞYAN, Levon Panos, *Sultan Abdülhamid Han ve Ermeni Meselesi*, Kumsaati Yayınları, İstanbul 2001.
- DANIŞMEND, İsmail Hami, *31 Mart Vak’ası*, İstanbul Kitabevi, İstanbul 1961.
- Ed. Engelhardt, *Tanzimat*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1976.
- ENGİN, Vahdettin, *II. Abdülhamid ve Dış Politika*, Yeditepe, İstanbul 2005.
- GAULIS, Berthe G., *Çankaya Akşamları*, İlgı Sanat Yayınları, İstanbul 2006.
- H. Cemal, *Yeni Harp Başımıza Tekrar Gelenler Edirne Harbi, Muharası, Esaret ve Esbab-ı Felaket*, Şems Matbaası, Dersaadet 1332.
- H. Kazım Kadri, *Balkanlardan Hicaza İmparatorluğun Tasfiyesi*, Pınar Yayınları, İstanbul 2003.
- HANİOĞLU, Şükrü, “İttihat ve Terakki Cemiyeti”, *TDV, İslam Ansiklopedisi*, C.23, TDV Yayınları, İstanbul 2003.
- HOBSBAWN, Eric, *Devrim Çağı 1789-1848*, Dost Kitabevi, Ankara 2005.
- JORGA, Nicolae, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C. 5, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2005.
- Kamil Paşa, *Kamil Paşa’nın Ayan Reisi Said Paşa’ya Cevapları*, Kostantiniyye 1328.
- KARABEKİR, Kazım, *İttihat ve Terakki Cemiyeti, 1896-1909*, İstanbul 1982.
- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, C.IX, TTK, Ankara 2011.

- KAYNAR, Mete, “Osmanlı’da Devrim Oldu mu?: II. Meşrutiyeti Okumak”, 1908 *Darbe mi? Devrim mi?*, Özgür Üniversite, İstanbul 2008.
- KOLOĞLU, Orhan, “Fransız Sosyalistlerine Göre İttihatçı Devrim”, *Tarih ve Toplum*, sayı:96, C.16, İstanbul Aralık 1991.
- KOLOĞLU, Orhan, “Reval’de Osmanlı Devleti Gerçekten Paylaşıldı mı?”, *Tarih ve Toplum*, sayı:24, Aralık 1985.
- KURAT, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi*, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara 1993.
- KURT, Murat, *Lütfi Fikeri Bey’in Siyasi Mücadelesi Yahut Tek Başına Muhalefet*, Şehir Yayınları, İstanbul 2008.
- KURUN, Ahmet Bedevi, *Harbiye Mektebi’nde Hürriyet Mücadelesi*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2009.
- KURUN, Ahmet Bedevi, *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, Tan Matbaası, İstanbul 1945.
- KÜLÇE, Süleyman, *Firzovik Toplantısı ve Meşrutiyet*, İzmir 1944.
- KÜLÇE, Süleyman, *Mareşal Ferzi Çakmak*, C.I, İstanbul 1953.
- LEWIS, Bernard, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara 1984.
- Lord Kinross, *Atatürk, Bir Milletten Yeniden Doğuşu*, Altın Kitapları, İstanbul 1988.
- MANGO, Andrew, *Atatürk*, Sabah Yayınları, İstanbul 2000.
- MARDİN, Şerif, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri, 1895-1908*, İletişim Yayınları, İstanbul 2006.
- MCCRTHY, Justin, *Osmanlı’ya Veda*, Etkileşim Yayınları, İstanbul 2008.
- Mehmet Selahattin Bey, *İttihat ve Terakki’nin Kuruluşu ve Osmanlı Devleti’nin Yükselişi Hakkında Bildiklerim*, İnkılâp Yayınları, İstanbul 1989.
- Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sani ve Devr-i Saltanatı*, C.II, İstanbul 1327.
- Prens Sabahattin, *Gönüllü Sürgünden Zorunlu Sürgüne*, (Haz. Mehmet Alkan), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007.
- RAMSAUR, Ernest E., *Jön Türkler 1908 İhtilalinin Doğuşu*, Pınar Yayınları, İstanbul 2004.
- ŞAPOLYO, Enver Behnan, *Ziya Gökalp İttihat ve Terakki ve Meşrutiyet Tarihi*, Güven Basımevi, İstanbul 1943.
- Şerafettin Mağmumi, *Hakikat-i Hal*, Kostantiniyye 1330.
- TUNAYA, Tarık Zafer, *Siyasal Partiler*, C.I, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1984.
- TURFAN, M. Naim, *Jön Türklerin Yükselişi*, Alkım Yayınları, İstanbul 2005.
- VEINSTEIN, Gilles, *Selanik 1850-1918*, İletişim Yayınları, İstanbul 1999.
- Volkan Gazetesi*, (Haz. Ertuğrul Düzdağ), 1908-1909, İz yayıncılık, İstanbul 1992.

- YALÇIN, Hüseyin Cahit, *Siyasal Anılar*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2000.
- YALÇIN, Hüseyin Cahit, “Avrupa Nerede”, *Yedigün*, sene:3, no:141, 20 İkinciteşrin 1935.
- YALÇIN, Hüseyin Cahit, “Avrupa Nerede”, *Yedigün*, sene:3, no:142, 27 İkinciteşrin 1935.
- YILMAZ, Murat, *Türklerin Kara Kutusu Çözülemez*, Eray Matbaacılık 2007.
- YÜCEL, Hasan Ali, *Geçtiğim Günlerden*, İletişim Yayınları, İstanbul 1990.
- ZEYREK, Suat, “I. Balkan Savaşı Öncesi Osmanlı Askerinin Talim-Terbiyesi ve Sonuçları Üzerine Bir Deneme”, *İ. Ü. Avrasya İncelemeleri Dergisi*, (AVİD), c.1, no:1, İstanbul 2012.
- ŞAKİR, Ziya “Ali Fethi Bey”, *Tasvirî Efkâr*, 8 Mayıs 1943, no:5384-1027.
- ZORLU, Ilgaz, *Evet Ben Selanikliyim*, Geyik Yayınları, İstanbul 2006.
- Историски институт југословенске народне армије, *Први балкански рат 1912-1913*, Београд 1959.

3. Gazeteler

- İkdam*, 13 Ağustos 1908, no: 5107.
- Tasvir*, 14 Eylül 1947, Tefrika 18.
- Tanin*, 13 Nisan 1325. (Selanik özel nüshası)
- İkdam*, 5 Eylül 1908, no: 5130.
- İkdam*, 25 Temmuz 1908, no: 5088.
- İkdam*, 31 Temmuz 1908, no: 5094.

